

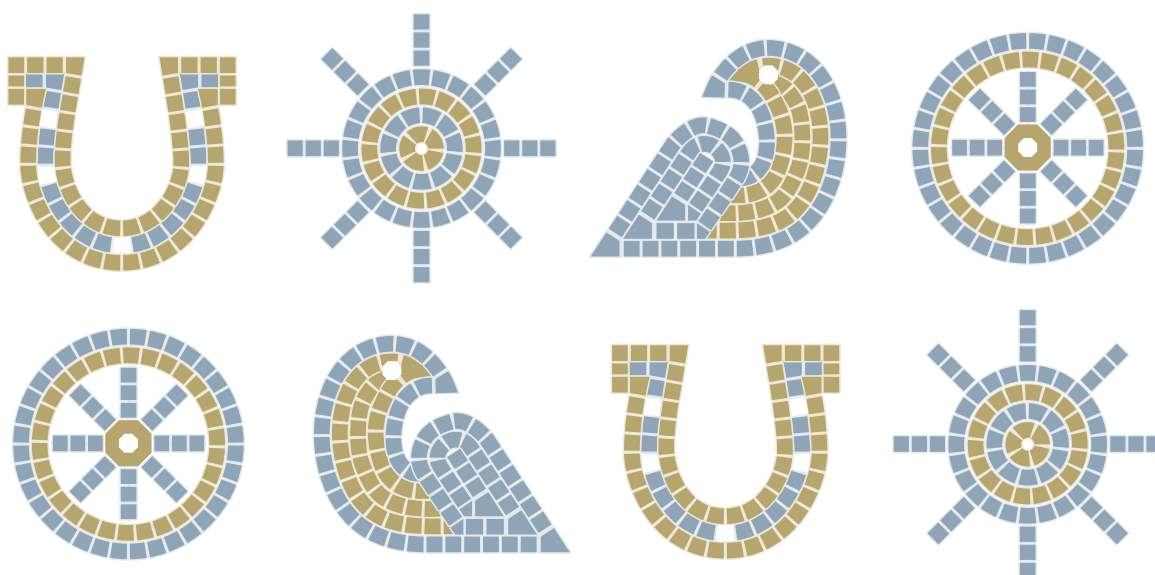
Roma Forum
on Ukraine 2024

RECOVERY OF UKRAINE AND THE PERSPECTIVE
OF UKRAINIAN ROMA CIVIL SOCIETY

ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОМСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

Position Paper of Ukrainian Roma civil society organisations

Позиційний документ українських ромських громадських організацій

Auswärtiges Amt

ACKNOWLEDGMENT

4	INTRODUCTION
5	KEY RECOMMENDATIONS
5	RECOMMENDATIONS IN THE RECOVERY PROCESS
5	GENERAL RECOMMENDATIONS TO THE AUTHORITIES OF UKRAINE
6	MAINSTREAM POLICIES OF UKRAINE
7	ROMA-SPECIFIC POLICIES OF UKRAINE
7	RECOMMENDATIONS TO THE INTERNATIONAL COMMUNITY
8	BACKGROUND
8	NATIONAL POLICY FRAMEWORK
9	INTERNATIONAL POLICY FRAMEWORK
10	KEY LESSONS LEARNED FROM THE UKRAINE RECOVERY CONFERENCE 2024
11	SUMMARY OF THE SITUATION OF ROMA IN UKRAINE
14	SITUATION OF ROMA REFUGEES
15	SETTING THE FRAMEWORK
15	THE ACCESSION PROCESS TO THE EUROPEAN UNION
15	RENEWAL OF THE NATIONAL ROMA STRATEGY UNTIL 2030 AND ADOPTION OF THE ACTION PLAN FOR ITS REALISATION
15	ADAPTATION TO THE REALITIES OF WAR
16	PROGRESS OF IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL ROMA STRATEGY AND THE ACTION PLAN
17	FULL ALIGNMENT WITH THE EU ROMA FRAMEWORK
17	THE LAW ON NATIONAL MINORITIES (COMMUNITIES)
18	UKRAINE RECOVERY PLAN
19	CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS
19	RECOMMENDATIONS IN THE RECOVERY PROCESS
19	GENERAL RECOMMENDATIONS TO THE AUTHORITIES OF UKRAINE
20	MAINSTREAM POLICIES OF UKRAINE
22	ROMA-SPECIFIC POLICIES OF UKRAINE
23	RECOMMENDATIONS TO THE INTERNATIONAL COMMUNITY
24	BIBLIOGRAPHY

Recovery of Ukraine and the Perspective of Ukrainian Roma Civil Society

Position Paper of Ukrainian Roma civil society organisations

This Position Paper was created by the Youth Agency for the Advocacy of Roma Culture "ARCA" in Ukraine..

Author: Anastasiia Zhuravel, researcher, human rights defender.

Stephan Müller, political scientist, Central Council of the German Sinti and Roma.

Design: Yegor Dovgopol

Project funded by the Foundation Remembrance, Responsibility and Future (EVZ) and the German Federal Foreign Office.

INTRODUCTION

The present position paper has been prepared in anticipation of the Conference “Recovery of Ukraine and the Perspective of Ukrainian Roma Civil Society,” taking place in Kyiv on 30 October 2024.

The conference serves as a vital platform to discuss and promote the essential integration and empowerment of the Roma community within the broader narrative of Ukraine's recovery and the European Union accession.

The event will build on the momentum from the Ukraine Recovery Conference 2024 held in June in Berlin (URC 2024) and our previous international conference, “Roma as an Integral Part of Ukraine,” fostering a productive dialogue where Ukrainian Roma civil society can assess the outcomes of URC 2024 and formulate their proposals for future steps alongside representatives from the government and the international community.

The aim of the conference is for Roma civil society, the Ukrainian authorities, and international partners to discuss and agree upon the priorities and the effective implementation of measures for the equal participation of the Roma community in Ukraine. Specific focus will be laid on the realisation of their rights both in the context of Ukraine and in the accession process to the European Union.

The position paper aims to inform the Ukrainian Government and the international community of the needs of Roma in Ukraine and provide recommendations on how those needs and their rights could be best addressed in the framework of the recovery of Ukraine and in the accession process of Ukraine to the European Union.

This position paper builds on the results of fruitful discussions during the International Conference “Roma as Integral Part of Society of Ukraine” organised in June 2023 in Berlin, Germany, as well as the position paper presented for that conference.

KEY RECOMMENDATIONS

The protection of the rights of Ukrainian Roma should be a top priority for Ukrainian authorities, even amidst the ongoing Russian aggression. While progress has been made in aligning Ukrainian legislation with EU standards, some policy areas, such as protection of national minorities, including Roma, fight against antigypsyism and social inclusion of Roma, ensuring their socio-economic wellbeing and preservation of their culture. This is especially important given the long-standing antigypsyism, marginalization, and discrimination faced by Roma, which have made them particularly vulnerable to the impacts of current war.

Since the full-scale invasion began, Ukrainian Roma have demonstrated their commitment to Ukraine, fighting and dying for a free, democratic, and diverse country. While Ukrainian authorities have acknowledged this contribution, it is now essential to translate this recognition into concrete actions aimed at fully including Roma as an integral part of Ukrainian society.

To become an integral part of Ukrainian society, Roma must be included in the recovery and reconstruction process at all levels, both as recipients (e.g. of education, social aid, and rehabilitation services) and as active participants (e.g., as skilled workers, cultural workers, and civil society activists).

The Ukrainian Government and the Roma civil society have limited capacities to effectively implement all needed measures in a variety of fields. At the same time, international development organisations have shown their expertise and effectiveness to provide short-term relief and long-term sustainable improvement of the lives of vulnerable populations. Therefore, we consider the partnership between international development organisations and national Roma NGOs and the Ukrainian Government essential for the successful realisation of the goals and projects envisaged in the framework of the recovery and reconstruction of Ukraine. The following summary of recommendations for Ukrainian authorities and international partners is based on an overview of the current situation of Ukrainian Roma and aim to address their specific needs and challenges. An extended version of these recommendations can be found at the end of this position paper under the title "Conclusions and Recommendations".

RECOMMENDATIONS IN THE RECOVERY PROCESS

- The interests and needs of Roma should be considered in all relevant recovery-related sectors. This can cover a wide range of issues, ranging from considering the specific situation of Romani IDPs and their inclusion in housing programmes to integrating Roma into the work force for the reconstruction of Ukraine, and assisting Roma children and women in their educational and qualification aspirations.
- Ukrainian authorities must implement efficient measures to fight against antigypsyism, the promotion of Roma as an integral part of Ukraine and the promotion of Roma culture in the implementation of the recovery plan of Ukraine. Fight against antigypsyism should additionally be a cross-cutting issue in all relevant sectors.
- In light of the many Romani soldiers and other efforts of Roma to support Ukraine against the Russian aggression, the Ukrainian authorities should inform the public about the contribution of Roma and have to emphasise that Roma are an integral part of Ukraine.
- Romani veterans, war invalids and the families of killed soldiers should benefit from available support programmes without discrimination.

GENERAL RECOMMENDATIONS TO THE AUTHORITIES OF UKRAINE

- The rights and interests of Roma should be taken into account in all the relevant policies. The need to combat antigypsyism, which is the root cause of social exclusion and discrimination, must be reiterated as the core objective of the State action.
- Policies should facilitate the participation of Roma in decision-making processes and structures.
- The Government should promote a positive narrative about Roma and embrace them as an integral part of Ukraine via public awareness and information campaign against harmful stereotypes

about Roma and promoting a positive image of Roma, especially those defending the country.

- Ukrainian authorities should learn from good practices implemented in the European Union and its Member States, and beyond, to ensure that the expertise and knowledge of their international partners contribute to effective implementation of the National Roma Strategy until 2030. Learning from the experience and good practices from other post-war countries can be useful in this regard.

MAINSTREAM POLICIES OF UKRAINE

- In the areas of policy integration, all relevant sectoral laws (e.g., in education, employment, housing and infrastructure development), as well as the Ukraine Recovery Plan should take into account the situation of Roma and align with the National Roma Strategy until 2030 and its Action Plan.
- Consideration must be given to the creation of expert groups composed of the Roma civil society representatives and government representatives on the issues of inclusion of Roma in the recovery process.
- Roma should be considered in all recovery-related sectors. This can cover a wide range of issues, such as explicit inclusion of Roma IDPs in housing, healthcare and other assistance programs.
- One of the main priorities of post-war Ukraine is the physical reconstruction of Ukraine, for which skilled workers will be needed. This workforce demand is an opportunity to train and qualify Roma so that they are included in the reconstruction process. In addition, vocational training should be implemented for specific categories of Roma, such as IDPs, women, Roma without higher education, and other vulnerable groups within the community.
- Address the needs of Roma children and youth in the education process by ensuring their uninterrupted access to online learning, mobile education facilities and programs compensating for the gaps from COVID-19 and the war.
- There should be a specific promotion program for Romani women and girls, boosting their overall integration into Ukrainian society, including the labour market. It is also necessary to empower and address female entrepreneurship into specific programs.
- Roma fighters and veterans should be included in the wartime and post-war mental health and well-being program.
- In light of the many Romani soldiers and other efforts of Roma to support Ukraine against the Russian aggression, the Ukrainian authorities should inform the public about the contribution of Roma and have to emphasise that Roma are an integral part of Ukraine.
- Roma returnees must be fully supported in their reintegration in Ukrainian society.
- National anti-discrimination policies and laws should recognise antigypsyism as a specific form of racism and establish a structure for controlling the situation. In addition, more effort should be put into fighting hate speech against Roma.
- Socio-psychological support must be offered to families of Roma soldiers who serve in the Armed Forces of Ukraine, including women and children. It is also necessary to pay attention to those who already become veterans, providing to them all necessary healthcare, including psychological support.
- The history of the Roma community, in particularly context of genocide of Roma people in Ukraine should be included in school curriculum, represented in textbooks and taught in schools.
- Self-organisations of Roma should receive political recognition and financial support from the authorities.
- Authorities at all levels and civil society should implement initiatives aimed at preserving and developing the cultural heritage of the Roma community, including the Romani language, in order to strengthen the cultural identity of the community and their respect in society.
- Authorities have to ensure that the policies and programs for IDPs and returnees pay specific attention to Roma IDPs and returning Roma refugees.
- Relevant authorities involved in reconstruction should take into account the lack of documents to prove ownership and possible rejection from non-Roma to include Roma in housing schemes as obstacles when planning and implementing their respective activities.
- All relevant programs in the framework of the accession of Ukraine to the European Union should address the situation of Roma too.

ROMA-SPECIFIC POLICIES OF UKRAINE

- The National Roma Strategy until 2030 should be revised and updated to be fully in line with the requirements of EU legislation and with the European Union Roma Strategic Framework on Equality, Inclusion and Participation for 2020-2030.
- The National Roma Strategy until 2030 and the Action Plan should be based on a strong commitment to fight antigypsyism and to include Roma in the process.
- The National Roma Strategy should reflect the good practices of the European Union and its Member States in implementing similar policies.
- The respective national mainstream policies should be harmonised with the National Roma Strategy.
- Cooperation between Roma communities and authorities at all levels should be supported and fostered. Roma mediators could play a crucial role and their position should be further strengthened and the network of mediators extended.
- Authorities must ensure that Roma receive identification documents.
- Legal assistance for Roma should be supported.
- Best practices (e.g. mobile groups for document recovery or support for Roma lawyers and promotion of access to justice) should be turned into nationwide programs.
- Authorities must prioritise documenting the stories of the survivors of the genocide of Roma and supporting them materially and financially.
- For the war-time period, the authorities should consider a specific Action Plan for the Wartime Period, taking into account the specific circumstances of the country and the specific challenges for many Roma.
- In line with the requirements of the European Commission set out in its Ukraine 2023 Report, the Government of Ukraine must ensure that sufficient technical and material resources are allocated for the implementation of the current Action Plan.
- The Government of Ukraine must actively look for financial contributions from the international community to ensure sufficient funding of the implementation of the National Roma Strategy.
- The relevant state institutions should be allocated sufficient technical and financial resources to pursue the implementation of the policies in cooperation with the Roma civil society.
- Roma civil society organisations should play a meaningful role in decision-making processes at the state and local levels, in particular, in matters directly related to the community and the implementation of the National Roma Strategy. The authorities and civil society should regularly monitor the implementation of the strategy.

RECOMMENDATIONS TO THE INTERNATIONAL COMMUNITY

- The international community should support the Government of Ukraine and provide technical and financial assistance for Roma-related policies and measures.
- The international community should support the Ukrainian Roma civil society and provide technical and financial assistance.
- Countries supporting the implementation of the Ukraine Recovery Plan should ensure that the rights and interests of Ukrainian Roma are fully considered.
- The European Union must closely monitor and support Ukraine in the implementation of its commitments to ensuring the rights of Roma in the framework of the EU accession process.
- Host countries of Roma refugees from Ukraine should develop assistance programs for Roma refugees, offer language and training courses and ensure school attendance of children. They should also effectively investigate the cases of possible discrimination of Roma in accessing benefits and assistance envisaged for refugees.
- The German Government, which has a special historical responsibility, must support Ukrainian authorities and civil society in their work on providing assistance to the survivors of the genocide of Roma and their families and documenting their stories, as well as preserving Roma cultural heritage.
- International organisations involved in reconstruction should consider the lack of documents to prove ownership and possible rejection from non-Roma to include Roma in housing schemes as obstacles when planning and implementing their respective activities.

- Humanitarian organisations and volunteer groups should fully adhere to a rights-based approach in their work.

BACKGROUND

The inclusion of Roma and other national minorities (communities) into Ukrainian society is important to ensure diversity, and social cohesion in Ukraine. It can also demonstrate the commitment of the Ukrainian authorities to fight (pro-)Russian narratives and propaganda. The inclusion of Roma and other communities is also crucial in the context of the EU accession of Ukraine.

After recent wars and recovery processes, e.g. in Bosnia and Herzegovina and Kosovo, Roma could not only fully participate in the respective processes in fields such as reconstruction, return of IDP and refugees or access to employment, but were also not respected as an integral and equal part of the respective societies. Violence against Roma and widespread antigypsyism with discrimination and social exclusion were the consequences¹

The Government of Ukraine as well as the international community should avoid a similar situation in Ukraine. Therefore, the actual inclusion of Roma in all relevant recovery-related programmes and projects should go hand-in-hand with efforts to promote Roma as an integral and equal part of society.

This is in particular important when taking into account the existing antigypsyism also in Ukraine which could lead to discrimination of Roma and even to violence. It is up to the Government of Ukraine and the society-at-large in Ukraine as well as the international community as important donor to prevent and combat any manifestation of antigypsyism.

The current national and international policy framework, on the one hand, already refers to Roma and, on the other hand, provides for plenty of opportunities to address their rights and needs—if they are being effectively implemented. Below is a more detailed discussion of the existing policy framework.

NATIONAL POLICY FRAMEWORK

As in all other European countries, Roma in Ukraine face antigypsyism. In the years prior to the full-scale invasion, several pogroms and violent attacks were committed by right-wing extremists. The full-scale invasion of Russia, however, somehow brought about a change in the relations between the majority population and Roma (and other minorities).

Roma were targeted by the Russian bombs as anybody else in Ukraine, and Roma took up arms to defend their country as much as other people in Ukraine. The Roma community of Ukraine appreciates the acknowledgement of their contribution by Ukrainian authorities, inter alia by the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ruslan Stefanchuk, who stated on occasion of the European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma 2024 that “Roma national community is an integral part of the Ukrainian people” and that “since the outbreak of the full-scale Russian invasion on February 24, 2022, thousands of Roma have defended Ukraine, their cities and villages, and their families. [...] The remarkable self-organisation shown by Roma NGOs since the outbreak of the full-scale invasion merits special attention. Most organised humanitarian aid from the very first days: food packages, hygiene products, hot meals, medicines, and much more.”²

The State Targeted National and Cultural Program “Unity in Diversity” recognises the contribution of national minorities to the defence of the country and emphasises that it is a priority for Ukraine to ensure social inclusion of national minorities (communities) and the overall strengthening of social stability, cohesion, and national unity of Ukrainian society.³

¹ Stephan Müller, Natali Tomenko and Volodymyr Yakovenko, *Minority communities and their future in Ukraine. The case of Roma in: New Eastern Europe*, April-May 2024.No.3 LXI.

² Official video message of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ruslan Stefanchuk, on occasion of the European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma 2024, European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma YouTube channel, published on 2 August 2024, <https://youtu.be/XBA0S1Cw2o?si=0floKkDrRTVnyoA2>.

³ Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 850 “On the approval of the State targeted national and cultural program “Unity in diversity” for the period until 2034”, adopted on 26 September 2023, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text>.

The Recovery Plan for Ukraine⁴ makes reference to Roma in the chapter “Ethnic Affairs and Religion,” however, by far not sufficient. While this chapter includes limited provisions for Roma communities in areas like accommodation and education, a more comprehensive approach across multiple sectors is needed to address the pre-existing disadvantages of Roma and the current challenges exacerbated by the full-scale war.

The key document that outlines Ukraine’s commitment to ensure the rights of Roma is the Strategy for Facilitating the Realization of the Rights and Opportunities of Persons Belonging to the Roma National Minority in Ukrainian Society for the Period Until 2030 (National Roma Strategy until 2030).⁵ In July 2023, the National Roma Strategy until 2030 was renewed. In December 2023, the Action Plan for 2024-2025 on the implementation of the Strategy for Facilitating the Realization of the Rights and Opportunities of Persons Belonging to the Roma National Minority in Ukrainian Society for the Period Until 2030 (Action Plan) was adopted. However, neither the National Roma Strategy until 2030 nor the Action Plan comprehensively addresses the needs of Roma. The fight against antigypsyism is not emphasised enough, despite being a prerequisite for achieving the objective of Roma being an integral part of Ukraine.

INTERNATIONAL POLICY FRAMEWORK

The accession process of Ukraine to the European Union is of crucial importance for Roma in Ukraine and could open up opportunities to improve the position of Roma in Ukraine.

The Ukraine 2023 Report of the European Commission adopted in November 2023 highlighted the need to address the significant challenges the Roma community continues to face in Ukraine, which were exacerbated by the full-scale invasion of Russia.⁶ The key priority areas of action identified by the European Commission are, among others, fighting against discrimination and antigypsyism, economic and social inclusion, access to ID documents, provision of adequate education, fight against segregation, efforts aimed at poverty reduction, and provision of adequate housing for Roma.

The European Commission highlighted in its report that “Roma should also be included in the recovery and reconstruction efforts of Ukraine.” This sentence stipulates the inclusion of Roma in the Recovery Plan for Ukraine and other programs dedicated to the recovery and reconstruction of Ukraine. It holds the government of Ukraine, the European Commission, and EU Member States accountable for guaranteeing the inclusion of Roma in the recovery and reconstruction efforts.

Ukraine can draw inspiration from the EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion, and Participation (EU Framework for Roma).⁷ The EU Framework for Roma requires, e.g., the fight against antigypsyism as one of its priorities. The fight against antigypsyism is an indispensable prerequisite for the success of any socio-economic policy or measure and therefore, for equality, inclusion, and participation.

In light of the aspirations of Ukraine to join the European Union, Ukraine has to bring its relevant policies and laws in line with the EU Framework for Roma. The European Union, in turn, must provide sufficient technical and financial support to Ukraine to implement policies and programs aiming at providing for the realisation of the rights and opportunities of Roma while actively combating antigypsyism, marginalisation and social exclusion of Roma.

⁴ Ukraine’s National Recovery Plan Blueprint, National Recovery Council, July 2022, https://cdn.prod.website-files.com/621f88db25fbf-24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf.

⁵ Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 866 “On the approval of the Strategy for Facilitating the Realization of the Rights and Opportunities of Persons Belonging to the Roma National Minority in Ukrainian Society for the Period Until 2030”, adopted on 28 July 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.

⁶ ‘Ukraine 2023 Report.’ Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy, The European Commission, SWD(2023) 699 final, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.

⁷ The EU Roma Strategic Framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030, European Commission, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/99cc0720-68c2-4300-854f-592bf21dceaf_en?filename=eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030.pdf

An equally important framework is the overall assistance of the international community in the recovery process of Ukraine, manifested in the documents such as the Ukraine Recovery Plan or the EU Ukraine Facility, in the regular Ukraine Recovery Conferences or in the Ukraine Donor Platform.⁸

Despite the outlined frameworks and the commitments expressed, we believe that more steps towards ensuring the equal participation of Roma in the Ukrainian society are needed. These further steps can become a powerful demonstration of the true dedication of Ukraine to ensuring the rights of Roma.

KEY LESSONS LEARNED FROM THE UKRAINE RECOVERY CONFERENCE 2024

It is necessary to highlight that the Ukraine Recovery Plan (URP) adopted in 2022 is an ambitious and partly detailed key document setting the framework for recovery and reconstruction of Ukraine. This plan is guiding the Ukrainian authorities and the international stakeholders in what are the priority areas for Ukraine's recovery and reconstruction, and which measures are envisaged to achieve these goals. However, with regard to the rights and needs of Roma it shows shortcomings and omissions, and more policies and measures targeting the Roma community of Ukraine have to be included in the URP.

The Ukraine Recovery Conference 2024 that was held in Berlin on 11-12 June 2024, was guided by four dimensions (Human Dimension, Business Dimension, Local and Regional Dimension, as well as EU Dimension). While these dimensions constitute a framework for URC 2024 and do not have legally binding force, their lack of comprehensive inclusion of the needs and rights of Roma, as well as other national minorities, demonstrates once again the disregard on various levels by different actors of the issue of Roma people. We consider this tendency that has been observed for decades to be extremely harmful to the Roma community and urge the Ukrainian government to make an effort to integrate the needs and rights of Roma in all relevant plans and policy frameworks dealing with the recovery and reconstruction of Ukraine.

⁸ "The Ukraine Donor Platform was established following a decision of G7 leaders taken on 12 December 2022. The Platform's mandate is to coordinate the support for Ukraine's immediate financing needs and future economic recovery and reconstruction across different sources and established instruments for financing, complementing existing tracks (e.g. the G7 finance track, G7 coordination group on energy infrastructure, IFI coordination group). Its aim is also to direct resources in a coherent, transparent, and inclusive manner. The Platform works closely with Ukrainian authorities to define, prioritise, and sequence strategic needs, in line with Ukraine's reform ambitions, with the conditions for financing and structural support of the major donors, and in line with Ukraine's European path.", Ukraine Donor Platform, About page, <https://ukrainedonorplatform.com/about/>.

SUMMARY OF THE SITUATION OF ROMA IN UKRAINE

According to unofficial estimates, the number of Roma in Ukraine is around 400,000, in contrast to the official 2001 census, which put the number of Roma in Ukraine at 47,587. Prior to the full-scale war, most Roma lived in Zakarpatska and Odeska oblasts, with Donetsk and Kharkivska oblasts following the lead.⁹ However, Roma live all over Ukraine, and various groups with their cultural and social specificities, as well as interaction with the majority population, impact how Roma are viewed and which needs they have.

The recent research demonstrated that the level of antigypsyism in Ukraine is still very high. According to the Social Cohesion study based on reSCORE 2023 published in 2024 by SeeD, USAID and UNDP, 35% of the Ukrainian population do not want Roma to be in their community at all.¹⁰ Another study conducted by Kyiv International Institute of Sociology in 2023 demonstrated that under the Bogardus social distance scale, the adult Ukrainian population is very socially distant from Ukrainian Roma, with more social distance and prejudice shown only towards Russians and Belarussians, which is not surprising in the context of ongoing war.¹¹

With the Russian aggression against Ukraine already starting in 2014, many Roma had to flee their homes and move to other regions or abroad. According to the representative of the Office of the Ombudsman of Ukraine, around 100,000 Roma became refugees, and around the same number of Ukrainian Roma became internally displaced persons (IDPs).¹²

Since the beginning of the Russian full-scale invasion in 2022, the situation of Roma in Ukraine has significantly deteriorated. Being one of the most vulnerable and marginalised groups in the country, Roma greatly suffer from the effects of war. Below is a brief overview of the key challenges Roma face due to the Russian aggression, which requires particular attention and effective action from the Ukrainian authorities and the support from international partners.

One of the acute problems faced by many Roma is the lack of documents. While this problem was prevalent among Roma long before the full-scale war, its consequences became even more detrimental to Roma since 24 February 2022. More Roma lost their documents along with the need to evacuate themselves due to hostilities urgently.

No official data is available with regard to the scale of the problem of lack of ID documents among Roma. However, according to some rough estimates provided by the OSCE prior to the war, the number of Roma who lived without ID documents ranged between 2 to 30 per cent.¹³ The actualised numbers can be even higher. According to a recent study, Roma often face difficulties when trying to obtain ID documents (24.1%), passports (22.7%), and identification codes (16.4%).¹⁴ Lack of ID documents results in a whole range of problems for different categories of Roma:

- Women with children who would like to cross the Ukrainian border cannot do so;
- People who reside in the territories currently occupied by the Russian forces and lack ID documents

⁹ "Roma in the conditions of war in Ukraine", the State Service for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience (DESS), April 7, 2023, <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/>.

¹⁰ "Social cohesion in Ukraine: Assessment of Horizontal Relations with the Help of the Rescore 2023 Index", Report, Part II, USAID, SeeD, UNDP, 2024, https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_part_II_ukr.pdf, p. 17.

¹¹ "Interethnic Awareness in Ukraine", Kyiv International Institute of Sociology, October 2023, <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1&fbclid=IwAR07FixHssFV27E5Y7IUSIDWT3nH2Z85IJ47aIbRp6iQpN4WbYMDIbXV5E8>.

¹² "The spread of hate speech is one of the tools of Russia's hybrid aggression: Representative of the Commissioner Mykhailo Spasov spoke at a conference in Warsaw", Ombudsman of Ukraine, 30 March 2023, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/poshirennya-movi-vorozhnechi-odin-z-instrumentiv-gibridnoyi-agresiyi-rosiyi-predstavnik-upovnovazhenogo-mihajlo-spasov-vistupiv-na-konferenciyi-u-varshavi.

¹³ "Access to identification documents for Roma in Ukraine: More efforts needed", Contact Point on Roma and Sinti Issues of the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), June 2018, <https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/387185.pdf>, p. 27.

¹⁴ "Situation of Roma communities during the war in Ukraine", Comprehensive research report, NGO "Association of Roma Women "Voice of Romni", May-July 2024, https://www.voiceofromni.com.ua/uk/doslidzennia_needs.

ments are deprived of the possibility to leave;

- Lack of personal documents leads to complications or even inability to access education, especially in the occupied territories;
- In some regions of Ukraine, such as Zakarpatska oblast, which hosts high numbers of IDPs, many Roma lack IDP status due to bureaucratic hurdles or lack of documentation (almost 25% of respondents).¹⁵
- For those Roma whose property or housing were damaged, lack of ID documents and property ownership documents means that they are unable to claim compensation for damaged property. According to a recent study, two-thirds of the Roma respondents did not possess official documents confirming housing ownership, which prevents them from accessing existing systems for compensation.¹⁶

Another pertinent issue is the lack of access to education for Roma children. Access to education for Roma children was significantly hindered by the effects of COVID-19 pandemic. According to the study conducted by REYN-Ukraine back in 2020 on access to distance learning, almost 80% of Roma children did not have access to the Internet, which effectively prevented them from studying online.¹⁷ Since the full-scale invasion started, the situation has been exacerbated by regular shellings from the Russian armed forces, power outages resulting from the damage of critical infrastructure, and forced displacement both within Ukraine and abroad.¹⁸ The impact of aggressive war on the effectiveness of the education process in Ukraine has been detrimental. However, for Roma children, the effects are even more detrimental.

According to a recent study on the education of Roma children in Ukraine during the war, 26% of children aged 6-17 years do not attend school, out of which 8% cannot do it due to the lack of devices for online learning. Another 8% of Roma children cannot study because of war and shelling. The parents list among the top priorities for children the devices (90%) and access to the Internet (80%). At the same time, for those Roma children who were forced to leave their homes and become IDPs, the issue of education is deprioritised: despite being enrolled in schools, they are “almost not involved in the educational process.”¹⁹ Additionally, the broader picture reveals systemic barriers to access education for Roma: 20% of Roma in Ukraine have no education; every fourth person does not know how to read and write in Ukrainian, and only 1% of Roma have higher education.²⁰ The realities of the current educational landscape demonstrate that many Roma children are excluded from online participation due to the lack of technical devices or appropriate housing that would allow for home-schooling. Actions are necessary to avoid losing a whole generation of Roma without proper education.

Roma women have also become more vulnerable. Many of them had to take full responsibility for the life of their families, as men went to the frontline to defend the country from the aggressor, remained in the occupation or in the zone of active hostilities, while women with children sought refuge in a safer territory of Ukraine or abroad.²¹ According to the recent study “Identity, gender as-

¹⁵ “Fighting for a Fairer Future. The impact of the war in Ukraine on Roma and lessons for post-war reconstruction efforts”, Roma Foundation for Europe, Report, March 2024, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>, p. 11.

¹⁶ *ibid.*, p. 5.

¹⁷ “Features of Distance Education of Roma Children Under the Conditions of COVID-19”, Romany Early Years Network, 14 June 2021, https://issuu.com/reyn-ukraine/docs/reyn-_z_.

¹⁸ “Education of Roma children in Ukraine during the war. Analytical Report on the Results of Sociological Research”, International Renaissance Foundation, March 2023, https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf, p. 18.

¹⁹ *ibid.*, p. 11.

²⁰ “The spread of hate speech is one of the tools of Russia's hybrid aggression: Representative of the Commissioner Mykhailo Spasov spoke at a conference in Warsaw”, Ombudsman of Ukraine, 30 March 2023, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/poshirenn-ya-movi-vorozhnechi-odin-z-instrumentiv-gibridnoyi-agresiyi-rosiyi-predstavnik-upovnovazhenogo-mihajlo-spasov-vistupiv-na-konferenciyi-u-varshavi.

²¹ “Participation in the Third Conference of Roma Women: “Protection of the Rights of Roma Women during the War in Ukraine””, Ombudsman of Ukraine, 28 February 2024, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini.

pects, and traditions. Study of the cases in Roma communities” published by NGO “Association of Roma Women “Voice of Romni”, “Roma communities are clearly gender hierarchized.”²² Such gendered conditioning within families or communities leads to inequalities between Roma men and women in the wider society.²³ Roma women are often subjected to multiple discrimination based on a combination of several protected characteristics, such as ethnicity, gender, social status, age, disability etc. Therefore, it is crucial that particular needs of Roma women and girls are taken into account while developing policies and measures targeting Roma to prevent further exacerbation of inequalities and contribute to better realisation of the rights of these vulnerable populations.

A large number of Roma became IDPs and refugees, which resulted in a cascade of adverse effects that such a vulnerable status entails, coupled with antigypsyism. According to the study “The Situation of Roma Displaced Persons in Wartime”²⁴ conducted by Roma Women Fund “Chiricli,” the vast majority of displaced Roma have officially registered as IDPs and receive social benefits or financial support as well as humanitarian aid from international organizations. However, Roma face discrimination inside Ukraine and have had considerable difficulties in renting apartments. The help of NGOs and charities has been crucial in this regard, such as the shelter created by the “Blago” Zakarpattia Regional Charitable Fund, which has hosted since the beginning of the invasion more than 2500 IDPs, most of whom were Roma women and children.²⁵ However, the NGOs are not able to fully satisfy the needs of thousands of IDPs, and the sustainable solutions should be implemented by the Ukrainian Government to ensure that all IDPs, including Roma, have a place to live.

Recently, the social assistance to IDPs has been cut due to budgetary lacunae, and the number of IDPs receiving social payments got reduced from 2,6 million to only 600 thousand persons.²⁶ This means that many Roma IDPs are potentially at risk of extreme poverty, as a lot of them have been relying on social aid since the beginning of the war.

Roma consider themselves an integral part of Ukraine, which is demonstrated by the large number of Roma fighting in the Ukrainian Armed Forces and by other activities of Roma in Ukraine supporting the fight against the aggressor. According to a recent study, a quarter of respondent Roma have their family members actively serving in regular army, volunteer formations, or territorial defense units. The study also highlighted that “[s]uch contributions to Ukraine’s defence are particularly notable given the Roma culture against bearing arms.”²⁷ The Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ruslan Stefanchuk, recently acknowledged the personal contribution of Roma fighters, humanitarian volunteers and NGOs, as well as those who lost their lives defending Ukraine.²⁸ Such public acknowledgement signifies that the Ukrainian authorities appreciate the efforts of Roma to push back against the Russian oppressor. The society should not forget about the heroism of Ukrainian Roma who joined the Armed Forces of Ukraine and fight for the country. Special attention should be paid towards ensuring that those who are currently fighting and will demobilise as well as the current veterans receive sufficient psychological support, medical rehabilitation, and support so that they and their families maintain a decent life.

Ukrainian Roma who survived the genocide during the Second World War need particular support from the Ukrainian authorities. While some financial and humanitarian assistance has been provided to them by the German fund EVZ, the role of the Ukrainian and German Governments in supporting Roma genocide survivors is not sufficiently active. Due to the lack of legal literacy and

²² “Identity, gender aspects, and traditions. Study of the cases in Roma communities”, NGO “Association of Roma Women “Voice of Romni”, research conducted by Vox Populi Agency, 2024, https://www.voiceofromni.com.ua/uk/doslidzhennia_gbv, p. 24.

²³ *ibid.*, pp. 9–10.

²⁴ “The situation of Roma IDPs in wartime. A Study.” Roma Women Fund “Chiricli”, 2022, <https://chirikli.com.ua/zvit/stanovyshche-romiv-doslidzhennia/>.

²⁵ “From the experience of implementing international grant programs by the Transcarpathian Regional Charitable Fund “Blago””, Center for Cultures of National Minorities of Transcarpathia, 15 February 2024, <http://centerkytyr.pp.ua/2024/02/15/з-досвіду-реалізації-міжнародних-гра/>.

²⁶ “Reduced from 2.6 million to 600 thousand people”: in Ukraine, the rules of aid for IDPs have been changed. What are the results?” Oleksandr Yankovsky, April 14, 2024, Radio Svoboda, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vyplaty-pereselent-syam-po-novomu/32904643.html>.

²⁷ “Fighting for a Fairer Future. The impact of the war in Ukraine on Roma and lessons for post-war reconstruction efforts”, Roma Foundation for Europe, Report, March 2024, <https://dcss.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>, p. 4.

documents that would certify their identity or confirm the status of “children of war,” the Roma who survived genocide do not have access to the social benefits envisaged by Ukraine. It is difficult, and often impossible, for them to get free medicines under the current program, or to sign a contract with a family doctor. Due to their age and state of health, many of the Roma genocide survivors have reduced mobility and require special attention.²⁹

SITUATION OF ROMA REFUGEES

Those Roma who decided to seek refuge abroad, mainly in the European countries, encountered discrimination and prejudice, despite the European Union’s commitment to “replace antigypsyism with openness and acceptance, hate speech and hate crime with tolerance and respect for human dignity.”³⁰ Several reports reveal systematic human rights violations and unequal treatment of Roma refugees.³¹

Those include but are not limited to verbal and physical harassment and violence, segregation, denial of humanitarian aid, denial of housing both in refugee centers and in private accommodation, denial to grant temporary protection status, denial of social benefits and other services, denial of employment, etc.

Some Roma from Transcarpathia face specific problems when looking for temporary protection in other countries. On the one hand, a considerable number of Roma from this oblast have dual citizenship, in particular Ukrainian and Hungarian. Authorities in countries such as Germany, the Czech Republic, and Switzerland refuse to grant temporary protection to these people, since the Hungarian, i.e., EU Member State, citizenship takes precedence over Ukrainian citizenship, even if the persons in question never lived in Hungary.

Secondly, many of the Roma from Transcarpathia have Hungarian as a first language, which again is being used by authorities not to grant the temporary protection status, putting in question that they are actual refugees from Ukraine until the person in question can prove that she or he is (only) Ukrainian citizen.

Furthermore, media and politicians use these phenomena to stir up anti-Roma sentiments, claiming that Roma are bogus refugees and should leave the country.

Little is known about the plans of Roma who fled Ukraine to return back home. The commitment of Ukrainian authorities to ensure favorable conditions for returnees will in large part determine whether Roma who fled Ukraine would be willing to come to post-war Ukraine. The past experience of discrimination and marginalisation, lack of access to education and labor market, decent housing, and social protection in Ukraine may hinder Roma refugees from coming back home. As Zeljko Jovanovic, President of the Roma Foundation for Europe, recently underscored, “reconstruction of Ukraine cannot mean that the situation of Roma goes back to the pre-war time – to again have the attacks of the far right, again have pogroms, again have violence.”³²

²⁸ “Official video message of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ruslan Stefanchuk, on occasion of the European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma 2024, European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma YouTube channel, published on 2 August 2024, https://youtu.be/_XBA0S1Cw2o?si=0floKkDrRTVnyoA2.

²⁹ “Caring for Roma who survived Holocaust”, Ivanna Derevyanko, Chornomorka, Archive of issues / 2021 / No. 52-53 (22271-22272) Thursday-Saturday July 1-3, 2021, <https://chornomorka.com/archive/22271-22272/a-15232.html>.

³⁰ Statement by President von der Leyen, Vice-President Jourová and Commissioner Dalli ahead of the 2020 Roma Holocaust Remembrance Day. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0620&from=EN>.

³¹ “Roma Rights under Siege. Monitoring Reports from One Year of War in Ukraine”, European Roma Rights Centre, February 2023, https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/5475_file1_roma-rights-under-siege-monitoring-report-of-war-in-ukraine.pdf; Mirga-Wójtowicz, Elżbieta, Talewicz, Joanna and Kołaczek, Małgorzata, Human rights, needs and discrimination – the situation of Roma refugees from Ukraine in Poland. 2022, <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/publication-about-the-situation-of-roma-refugees-from-ukraine-in-poland/>; Melde- und Informationsstelle Antiziganismus (MIA) 2022, <https://www.antiziganismus-melden.de/2022/07/01/melde-und-informationsstelle-antiziganismus-mia-verurteilt-die-diskriminierung-gefluechteter-ukrainischer-roma-roma-aus-der-ukraine-muessen-als-ukrainische-staatsbuerger-innen-behandelt-werden/>; “A haboru utan Magyarországra érkezett Kárpátaljai Roma Csaladok Helyzete”, Romaversitas Hungary, Budapest, 2022. Stephan Müller, Roma and the war against Ukraine in: Monika Mokre/ Maria Six-Hohenbalken (Eds), In/Visibility of Flight. Images and Narratives of Forced Migration, Bielefeld 2024.

³² “Interview: Ukraine reconstruction must include brave Roma minority”, bne Intellinews, Clare Nuttal, 15 July 2024, <https://www.intellinews.com/interview-ukraine-reconstruction-must-include-brave-roma-minority-331008/>.

SETTING THE FRAMEWORK

THE ACCESSION PROCESS TO THE EUROPEAN UNION

The process of accession of Ukraine to the European Union is an important opportunity for Ukraine to align its legislation and state policies with the requirements of the European Union, in particular the Copenhagen criteria. In this respect, the Ukraine 2023 Report of the European Commission adopted in November 2023 highlighted the need to address the significant challenges the Roma community continues to face in Ukraine, which were exacerbated by the full-scale invasion of Russia. The key priority areas of action identified by the European Commission are, among others, fight against discrimination and antigypsyism, economic and social inclusion, access to ID documents, provision of adequate education, fight against segregation, efforts aimed at poverty reduction and provision of adequate housing for Roma.

The European Commission highlighted in its report that “Roma should also be included in the recovery and reconstruction efforts of Ukraine.” This sentence stipulates the inclusion of Roma in the Recovery Plan for Ukraine and other programs dedicated to the recovery and reconstruction of Ukraine. It holds the government of Ukraine, the European Commission, and EU Member States accountable for guaranteeing the inclusion of Roma in the recovery and reconstruction efforts.

RENEWAL OF THE NATIONAL ROMA STRATEGY UNTIL 2030 AND ADOPTION OF THE ACTION PLAN FOR ITS REALISATION

The key document that outlines Ukraine’s commitment to ensure the rights of Roma is the Strategy for Facilitating the Realization of the Rights and Opportunities of Persons Belonging to the Roma National Minority in Ukrainian Society for the Period Until 2030 (National Roma Strategy until 2030). In July 2023, the National Roma Strategy until 2030 was renewed. In December 2023, the Action Plan for 2024–2025 on the implementation of the Strategy for Facilitating the Realization of the Rights and Opportunities of Persons Belonging to the Roma National Minority in Ukrainian Society for the Period Until 2030 (Action Plan). However, neither the National Roma Strategy until 2030, nor the Action Plan comprehensively address the needs of Roma. The fight against antigypsyism is not emphasised enough, despite it being a key effort that would allow Roma to feel an integral part of Ukrainian society.

ADAPTATION TO THE REALITIES OF WAR

Nevertheless, we would like to highlight that the National Roma Strategy has not been updated since the Russian full-scale invasion started in 2022 and does not take into account the full range of the impact of the war on the Roma community of Ukraine. For example, new challenges have arisen for Roma with regard to the destruction of property, for which Roma often lack ownership documents due to lack of ID documents in the first place, which prevents them from claiming compensation. Many Roma became IDPs or refugees and face prejudice and discrimination and lack of access to housing, employment, and social benefits. Children are often lacking electronic devices to access online learning at schools. The Strategy is also silent on the needs of Roma, who are currently fighting in the Ukrainian Armed Forces or the veterans who require psychological support, medical rehabilitation, and social reintegration. Additionally, although the Action Plan sets the task of spreading the positive narrative about Roma who fight in the Armed Forces of Ukraine and volunteer, no mention of measures regarding IDPs or refugees is made, despite these groups being some of the most vulnerable due to the loss of home and stable income.

PROGRESS OF IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL ROMA STRATEGY AND THE ACTION PLAN

According to the National Roma Strategy, the State Service for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience (DESS) must publish a consolidated monitoring report on the implementation of the Strategy each year until 31 March. This will provide for better transparency and accountability of State authorities in implementing the Roma Strategy until 2030.

DESS provided to ARCA, upon request, the Report on the implementation of the Strategy to promote the realization of the rights and opportunities of persons belonging to the Roma national minority in Ukrainian society for the period up to 2030 on the measures implemented in 2023. In this first report since the renewal of the National Roma Strategy, DESS outlined activities that have been undertaken to ensure realisation of the tasks outlined in the Action Plan. We welcome the efforts of DESS and other state authorities involved in the implementation of the Roma Strategy. We would like to point out some aspects that could be improved for a more comprehensive implementation of the measures envisaged in the Roma Strategy and the Action Plan.

Firstly, security measures that are implemented in the framework of Roma Strategy, namely, placement of patrol police squads and police response groups closer to places of permanent and temporary compact accommodation of Roma, should be justified in each particular case. The general justification provided in the Report, namely, “for the purpose of system communication, movement control and organization of preventive measures to prevent the commission of offenses”, does not seem to be sufficient. Increased police oversight over the places of living of Roma can cause feeling of insecurity and anxiety in them and lead to further marginalisation and exclusion of Roma from the Ukrainian society.

When it comes to the implementation of Goal No. 3 of the Roma Strategy “Expanding access opportunities for persons belonging to the Roma national minority to quality education”, more targeted action according to the Action Plan should be taken. The report highlights that “Roma children have the opportunity to get an education and receive comprehensive development in preschool, general education, vocational and technical institutions and benefit from social protection, due to the fact that most Roma families have many children.” However, the report does not address the measures employed towards Roma who study at universities. Meanwhile, as the present position paper and various other studies demonstrate, many Roma children have been suffering from lack of access to education during COVID-19 lockdowns, and with the beginning of the full-scale invasion even more of them are deprived of opportunity to pursue their studies. Therefore, there exists a challenge of ensuring Roma children get access to offline as well as online school education and vocational training. DESS and other state authorities must work on improving access of Roma children to education through, inter alia, the variety of measures enumerated in the Action Plan.

For Goal 4 of the Roma Strategy “Expanding access opportunities for persons belonging to the Roma national minority to services in the field of health care”, implementation progress cannot be considered satisfactory, as the measures described in the report do not target Roma community specifically. The aim of the Roma Strategy and the Action Plan is precisely to ensure that Roma are specifically targeted by the positive measures, as they are currently oftentimes disadvantaged due to various reasons (marginalisation, discrimination, low socio-economic status, illiteracy, lack of documents etc.). Therefore, the Action Plan stipulates specific measures that have to be implemented in order to ensure Roma receive equal access to services and are able to fully realise their rights and freedoms. The same concerns the first part of the progress of implementation of Goal 5. “Improving the quality of living conditions of persons belonging to the Roma national minority”, which is too general and is directed towards the population of Ukraine as a whole and not Roma community in particular.

Finally, when it comes to Goal 6 of the Roma Strategy “Ensuring employment and increasing the level of employment of persons belonging to the Roma national minority”, DESS noted in its Report that some employment and career guidance services are available online, including for Roma

individuals (the website of the Social Security Administration, the Internet platforms “Professional guidance and career development”, “My profession: consulting network”, websites of regional employment centres and centres of professional and technical education of the State Employment Service, Facebook pages and other online resources). However, many Roma do not have access to the Internet and will be unable to access those employment services. Therefore, alternative means of communication on the existence of such services should be used to reach out to Roma who might not have mobile phones, computers or access to the Internet. In addition, the actions of NGOs, such as Roma Women Fund “Chiricli” and NGO “Association of Roma Women “Voice of Rom-ni” in this field are also emphasised in the report, which is a positive trend. However, the state bodies must ensure that they, apart from the civil society, put into practice effective measures aimed at implementing the National Roma Strategy. While these measures are theoretically available to the general population, including Roma, we emphasise that more specific, tailor-made solutions are necessary for the implementation of the National Strategy for Roma until 2030 and its Action Plan due to the specific needs of Roma, and not just mainstream general measures targeting the whole population of Ukraine.

FULL ALIGNMENT WITH THE EU ROMA FRAMEWORK

The National Roma Strategy must also be fully aligned with the EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion, and Participation for 2020-2030. The EU Roma Strategic Framework can become a great source of inspiration for the Ukrainian Government, with seven clear objectives (fight against antigypsyism, poverty and social exclusion reduction, participation promotion, access to education, employment, healthcare and housing),³³ a detailed portfolio of indicators (structural, process and outcome indicators),³⁴ and the guidelines for national authorities on the planning and implementation of the objectives,³⁵ which is necessary for Roma to feel less marginalised, more socially and economically secure and have more opportunities for self-realisation in a society based on equality and human dignity.

For the European Commission, “the fight against discrimination and antigypsyism should be a key objective and cross-cutting priority in each policy area”, which are education, employment, healthcare and housing. In Ukraine, Roma continues to be discriminated against and marginalised. The level of antigypsyism is still extremely high in Ukrainian society, and the fight against discrimination of Roma, even in times of war, should be a priority for Ukraine. However, the existential threat that Ukraine has been enduring since the beginning of Russian full-scale aggression forces the Ukrainian Government to shift its focus towards other priorities, which is understandable. Despite this, the Roma civil society urges the Ukrainian Government not to abandon the efforts of building a more inclusive society in Ukraine and to do its best to allocate sufficient resources to the governmental bodies responsible for the implementation of national policies on the inclusion of Roma in the Ukrainian society and fight against antigypsyism.

THE LAW ON NATIONAL MINORITIES (COMMUNITIES)

In 2023, the Law “On national minorities (communities) of Ukraine” was adopted, and amendments to it were subsequently introduced to bring this law in line with the recommendations of the Venice Commission. The recently adopted State Targeted National and Cultural Program “Unity in Diversity,” aimed at implementing the provisions of the above Law, contains a set of measures

³³ The EU Roma Strategic Framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030, European Commission, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/99cc0720-68c2-4300-854f-592bf21dceaf_en?filename=eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030.pdf.

³⁴ Annex II to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council “A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation”, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/65fcbff9-0e9d-4673-914b-615a16127b52_en?filename=portfolio_of_indicators_en.pdf.

³⁵ Annex I to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council “A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation”, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/01d77607-55ef-4536-b08c-394e6ac0f5b9_en?filename=guidelines_for_planning_and_implementing_national_roma_strategic_frameworks_en.pdf.

to be implemented by 2034 to meet the needs and contribute to the realisation of the rights and opportunities of persons belonging to national minorities (communities) and indigenous peoples of Ukraine, as well as promote the strengthening of the unity of Ukrainian society.

While the global aims of the program are very ambitious, we would like to emphasise that the “Tasks and Measures” document supplementing the Program “Unity in Diversity” lists only four endangered languages while omitting the Romani language and four other endangered languages. Simultaneously, on July 7, 2024, the Government of Ukraine approved the resolution “On Approval of the List of Languages of National Minorities (Communities) and Indigenous Peoples of Ukraine Threatened with Disappearance”, which included the Romani language among endangered languages.³⁶ We welcome the adoption of the list of endangered languages and inclusion of the Romani language therein. In addition to the preservation of the language, the preservation of rich Romani culture by means of specific cultural and educational projects must also be enshrined in the Program “Unity in Diversity” and other state policies directed at the Roma community.

UKRAINE RECOVERY PLAN

The Ukraine Recovery Plan (URP) that was adopted in 2022 sets the framework for various aspects that should be addressed during the process of recovery of Ukraine. The chapter on “Ethnic Affairs and Religion” drafted by the “Culture and Information policy” working group refers to Roma in several contexts: when citing the National Roma Strategy, when talking about the need to ensure adequate accommodation for IDPs by creating modular accommodation (as many Roma reported cases of discrimination regarding their access to shelters), the lack of technical capacity of Roma children to access online education, and the possible solution to this problem via transformation of public places, such as libraries, into educational environments for internally displaced children.³⁷

At the same time, we would like to emphasise that a more thorough and comprehensive overview of the needs of the Roma community is needed, and the Ukraine Recovery Plan should be updated to include action targeting Roma in each aspect of the culture and information policy, but also other spheres, such as education and science, healthcare, human rights, justice; protection of children’s rights and return of children temporarily displaced abroad; social protection; the return of citizens temporarily displaced, in particular abroad, and their integration into socio-economic life; veterans’ rights protection, as well as youth and sports. Roma have been disadvantaged in each of these areas even prior to the full-scale invasion, and since the war started, the situation of Roma has significantly deteriorated.

We hope that effective action will follow legislative amendments, declarations and assurances. We want to see actions in accordance with the commitments that the Ukrainian authorities have assumed and are ready to cooperate with various agencies and offices to foster the expertise of the State bodies regarding the needs and particular challenges of Ukrainian Roma. We are also deeply grateful to the international partners of Ukraine who have been supporting our country during these difficult times and are committed to supporting Ukraine further in its recovery and reconstruction. While the European Union is in the process of implementing its own Roma Strategic Framework, cooperation with Ukraine, in light of its accession process, via the exchange of experience, expertise and financial support would greatly contribute to realisation of the ultimate goal: the society of equality, which is impossible if Roma continue being segregated, marginalised, discriminated and socially excluded.

³⁶ Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the approval of the list of languages of national minorities (communities) and indigenous peoples of Ukraine, which are in danger of disappearing”, June 7, 2024 No. 670, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-%D0%BF#Text>.

³⁷ Draft Ukraine Recovery Plan Materials of the “Culture and information policy” working group, The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, July 2022, https://assets-global.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62d-817ce823c9a008db34a0d_Culture-and-information-policy.pdf, p. 124.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The imperative of safeguarding the rights of Ukrainian Roma should be among the State priorities of the Ukrainian authorities. While the very survival of Ukraine is threatened by the atrocious Russian aggression, the authorities must do their best to ensure the rights of Roma. While considerable work has been done over the past year to bring the Ukrainian legislation and policy framework in line with the requirements of the European Union standards, we expect to see the results of the respective measures on protecting the national minorities in Ukraine, preventing any form of racism and ensuring their position as integral part of Ukraine, their socio-economic wellbeing as well as preservation of their cultural heritage.

This concerns Ukrainian Roma in particular, as they have long endured antigypsyism, marginalisation and discrimination, rendering them especially susceptible to the exacerbated consequences of the current war. Below are the key recommendations addressed to the Ukrainian authorities and the international partners based on the overview of the situation of Ukrainian Roma.

On the other hand, Ukrainian Roma have demonstrated since the start of the full-scale invasion their commitment to Ukraine and that they consider themselves as integral part of Ukraine, fighting and dying for a free, democratic and diverse Ukraine.

Ukrainian authorities appreciated the contribution of Roma, however, this has to translate into concrete action targeting the full inclusion of Roma as an integral part of Ukraine.

RECOMMENDATIONS IN THE RECOVERY PROCESS

- The interests and needs of Roma should be considered in all relevant recovery-related sectors. This can cover a wide range of issues, ranging from considering the specific situation of Romani IDPs and their inclusion in housing programmes to integrating Roma into the work force for the reconstruction of Ukraine, and assisting Roma children and women in their educational and qualification aspirations. For detailed recommendations see section "Conclusion and Recommendation".
- It is necessary to address "soft" issues such as the fight against antigypsyism, the promotion of Roma as integral part of Ukraine and the promotion of Roma culture in the implementation of the recovery plan of Ukraine. Fight against antigypsyism should additionally be a cross-cutting issue in all relevant sectors.
- In light of the many Romani soldiers and other efforts of Roma to support Ukraine against the Russian aggression, the Ukrainian authorities should inform the public about the contribution of Roma and have to emphasise that Roma are an integral part of Ukraine.
- Romani veterans, war invalids and the families of killed soldiers should benefit from available support programmes without discrimination.

GENERAL RECOMMENDATIONS TO THE AUTHORITIES OF UKRAINE

- The rights and interests of Roma should be taken into account in all the relevant policies. The need to combat antigypsyism, which is the root cause of social exclusion and discrimination, must be reiterated as the core objective of the State action.
- Policies should facilitate the participation of Roma in decision-making processes and structures.
- The Government should promote a positive narrative about Roma and embrace them as an integral part of Ukraine. In this context, it is necessary to conduct a public awareness and information campaign refuting harmful stereotypes about Roma, addressing the dangers of hate speech and discriminatory practices, and acknowledging the contribution of Ukrainian Roma to the defence of the country.
- Ukrainian authorities should learn from good practices implemented in the European Union and its Member States, and beyond, to ensure that the expertise and knowledge of their international

partners contribute to effective implementation of the National Roma Strategy until 2030.

- In particular, Ukraine authorities should make use of experiences and good practices from countries with Roma population which recently went through a war such as Bosnia and Herzegovina and Kosovo.

MAINSTREAM POLICIES OF UKRAINE

- All relevant sectoral laws (e.g., in education, employment, housing and infrastructure development) should take into account the situation of Roma.
- The rights and interests of Ukrainian Roma should be reflected in the Ukraine Recovery Plan in all relevant policy fields and align with the National Roma Strategy until 2030 and the Action Plan. The proposed objectives should go beyond the cultural affirmation of Roma and address all relevant policy fields.
- Consideration must be given to the creation of expert groups composed of the Roma civil society representatives and government representatives on the issues of inclusion of Roma in the recovery process. The envisaged measures in the Ukraine Recovery Plan should be developed in close cooperation with Roma activists and experts, have specific deadlines and indicators of achievement, and be harmonised with the provisions of the Roma Strategy 2030.
- Roma should be considered in all recovery-related sectors. This can cover a wide range of issues:
- Romani IDPs have to be included in housing, healthcare and other assistance programs.
- In the case of urban development programs due to war destruction or infrastructure development programs, Romani neighbourhoods have to be included in the housing programs of recovery plans. As antigypsyism is still a persistent problem in Ukrainian society, and there is a risk of exclusion of Roma from housing programs based on their origin, the authorities must ensure that Roma participate on par with other individuals in the housing projects and have same rights to ask for compensations.
- One of the main priorities of post-war Ukraine is the physical reconstruction of Ukraine, for which skilled workers will be needed. This workforce demand is an opportunity to train and qualify Roma so that they are included in the reconstruction process. Specifically, include Roma in the PPP re-employment program with a reskilling part to break the vicious cycle of antigypsyism and unemployment among many Roma (see URP 2022, Ukraine's National Program No. 5 "Boost business environment"; 5.12. Launch PPP re-employment program with reskilling part (physical and financial infrastructure, employers funding matching), up to 1 mn people coverage).
- Consider creating targeted vocational training for Roma to account for the needs and challenges of IDPs, women, Roma without higher education, and other vulnerable groups within the community.
- Address the needs of Roma children and youth in the education process by ensuring their uninterrupted access to online learning and, where appropriate, mobile education facilities and programs to compensate for the gaps in learning due to the COVID-19 pandemic and the war.
- Provide training to teachers on combating the harms of antigypsyism and the methods to better address the specific needs of some Roma children that arose due to systemic discrimination and poverty.
- There should be a specific promotion program for Romani women and girls, boosting their overall integration into Ukrainian society, including the labour market. It is also necessary to empower and address female entrepreneurship into specific programs.
- Roma fighters and veterans should be included in the wartime and post-war mental health and well-being program "National Program of Mental Health and Psychological Support".
- In light of the many Romani soldiers and other efforts of Roma to support Ukraine against the Russian aggression, the Ukrainian authorities should inform the public about the contribution of

Roma and have to emphasise that Roma are an integral part of Ukraine.

- Special programs must be included in the Ukraine Recovery Plan and across relevant policy areas on the preservation of the Roma cultural heritage in Ukraine, establishment of physical institution for safeguarding and promotion, providing support for cultural projects, exhibitions, archives, inclusion of Roma history and arts education at schools and universities, and other measures to preserve and elevate Roma culture. Romani language preservation should also be included in the policy measures of authorities, especially in light of its inclusion in the list of threatened with disappearance in Ukraine.
- In this context, it is recommended that the implementation of the normative framework referred to in the State Targeted Programme “Unity in Diversity” regarding the “development of the procedure for the establishment and functioning of the Centre for National Minorities (Communities)” must be realised for the Roma national community and in close collaboration with the Roma civil society. Such centres may be established in each regional state administration (during martial law – regional military-civilian administration) upon request from public associations of national minorities (communities) of Ukraine.
- Roma returnees must be fully supported in their reintegration in Ukrainian society.
- Many Roma IDPs suffer from discrimination in accessing housing and the job market, so it is essential to ensure support for them in accessing housing, as well as reskilling program subsidies and additional social support subsidies.
- National anti-discrimination policies and laws should recognise antigypsyism as a specific form of racism and establish a structure for controlling the situation.
- The term “hate speech” should be clearly defined and an effective monitoring mechanism should be put in place to make sure the controlling, regulatory, and law enforcement agencies can implement countermeasures against this dangerous phenomenon.
- National anti-discrimination policies and laws should ensure the effective protection of the rights of Roma. It should be followed by training programs on combating and preventing antigypsyism, promoting human and minority rights and anti-discrimination for law enforcement agencies and other public services at central, regional and local as well as for other organisations and institutions.
- Labour market policies, including vocational training, should make full use of the potential of young Roma and invest in their training and further employment.
- Education policies have to remedy the non-participation of many Roma in schooling due to COVID-19 and the full-scale invasion of Russia. A sophisticated system, including measures proven to be successful such as scholarships, mentors, teaching assistants or learning centres, but also the provision of devices and materials should be developed.
- The authorities must employ an intersectional approach to combating discrimination against Roma women and girls.
- Education policy should pay particular attention to supporting Roma girls and women in their pursuit of education.
- Vocational training and business training must be provided to Roma women to develop their professional and entrepreneurial skills.
- Socio-psychological support must be offered to families of Roma soldiers who serve in the Armed Forces of Ukraine, including women and children. It is also necessary to pay attention to those who already become veterans, providing to them all necessary healthcare, including psychological support.
- The history of the Roma community, in particularly context of genocide of Roma people in Ukraine should be included in school curriculum, represented in textbooks and taught in schools.
- Roma youth should be promoted and included in leadership programs as the future represent-

atives of their community in political and social lives of Ukraine and their inclusion in relevant structures should be ensured.

- Self-organisations of Roma should receive political recognition and financial support from the authorities.
- Authorities have to ensure that the policies and programs for IDPs and returnees pay specific attention to Roma IDPs and returning Roma refugees.
- Relevant authorities involved in reconstruction should take into account the lack of documents to prove ownership and possible rejection from non-Roma to include Roma in housing schemes as obstacles when planning and implementing their respective activities.
- All relevant programs in the framework of the accession of Ukraine to the European Union should address the situation of Roma too.

ROMA-SPECIFIC POLICIES OF UKRAINE

- The National Roma Strategy until 2030 should be revised and updated to be fully in line with the requirements of EU legislation and with the European Union Roma Strategic Framework on Equality, Inclusion and Participation for 2020-2030.
- The National Roma Strategy until 2030 and the Action Plan should be based on a strong commitment to fight antigypsyism and to include Roma in the process.
- The National Roma Strategy should reflect the good practices of the European Union and its Member States in implementing similar policies.
- The respective national mainstream policies should be harmonised with the National Roma Strategy.
- In line with the recommendations put forward in the Final document of the Forum of National Minorities in Ukraine, strengthening of institutional capacity of DESS is required for its effective implementation of the ethnopolitics, including the Roma Strategy and its Action Plan, with the view of Ukraine's accession to the EU.
- Cooperation between Roma communities and authorities at all levels should be supported and fostered. Roma mediators could play a crucial role and their position should be further strengthened and the network of mediators extended.
- Authorities must ensure that Roma receive identification documents.
- Legal assistance for Roma should be supported.
- Best practices (e.g. mobile groups for document recovery or support for Roma lawyers and promotion of access to justice) should be turned into nationwide programs.
- Authorities must prioritise documenting the stories of the survivors of the genocide of Roma and supporting them materially and financially.
- For the war-time period, the authorities should consider a specific Action Plan for the Wartime Period, taking into account the specific circumstances of the country and the specific challenges for many Roma.
- In line with the requirements of the European Commission set out in its Ukraine 2023 Report, the Government of Ukraine must ensure that sufficient technical and material resources are allocated for the implementation of the current Action Plan.
- The Government of Ukraine must actively look for financial contributions from the international community to ensure sufficient funding of the implementation of the National Roma Strategy.
- The relevant state institutions should be allocated sufficient technical and financial resources to pursue the implementation of the policies in cooperation with the Roma civil society. They should thereby make use of good practices from other countries.

- Roma civil society organisations should play a meaningful role in decision-making processes at the state and local levels, in particular, in matters directly related to the community and the implementation of the National Roma Strategy. The authorities and civil society should regularly monitor the implementation of the strategy.

RECOMMENDATIONS TO THE INTERNATIONAL COMMUNITY

- The international community should support the efforts to promote a positive narrative about Roma and appreciate the contribution of Roma to the defense of Ukraine.
- The international community should support the Government of Ukraine and provide technical and financial assistance for Roma-related policies and measures.
- The international community should support the Ukrainian Roma civil society and provide technical and financial assistance.
- Countries supporting the implementation of the Ukraine Recovery Plan should ensure that the rights and interests of Ukrainian Roma are fully considered.
- The European Union must closely monitor and support Ukraine in the implementation of its commitments to ensuring the rights of Roma in the framework of the EU accession process.
- Host countries of Roma refugees from Ukraine should develop assistance programs for Roma refugees, offer language and training courses and ensure school attendance of children. They should also effectively investigate the cases of possible discrimination of Roma in accessing benefits and assistance envisaged for refugees.
- The German Government, which has a special historical responsibility, must support Ukrainian authorities and civil society in their work on providing assistance to the survivors of the genocide of Roma and their families and documenting their stories, as well as preserving Roma cultural heritage.
- International organisations involved in reconstruction should consider the lack of documents to prove ownership and possible rejection from non-Roma to include Roma in housing schemes as obstacles when planning and implementing their respective activities.
- The relevant programs for IDPs and returnees should pay specific attention to Roma IDPs.
- Humanitarian organisations and volunteer groups should fully adhere to a rights-based approach in their work.
- Humanitarian organisations and volunteer groups should provide regular training for their members on non-discrimination and the specifics of working with the Roma community. Codes of conduct of these organisations and groups should include the condemnation of any form of expression of antigypsyism.

BIBLIOGRAPHY

1. Stephan Müller, Natali Tomenko and Volodymyr Yakovenko, Minority communities and their future in Ukraine. The case of Roma in: New Eastern Europe, April-May 2024.No.3 LXI.
2. Official video message of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ruslan Stefanchuk, on occasion of the European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma 2024, European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma YouTube channel, published on 2 August 2024, https://youtu.be/_XBA0S1Cw2o?si=OfIoKkDrRTVnyoA2.
3. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 850 "On the approval of the State targeted national and cultural program "Unity in diversity" for the period until 2034", adopted on 26 September 2023, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text>.
4. Ukraine's National Recovery Plan Blueprint, National Recovery Council, July 2022, https://cdn.prod.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf.
5. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 866 "On the approval of the Strategy for Facilitating the Realization of the Rights and Opportunities of Persons Belonging to the Roma National Minority in Ukrainian Society for the Period Until 2030", adopted on 28 July 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.
6. 'Ukraine 2023 Report.' Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy, The European Commission, SWD(2023) 699 final, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.
7. "Roma in the conditions of war in Ukraine", the State Service for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience (DESS), April 7, 2023, <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/>.
8. "Social cohesion in Ukraine: Assessment of Horizontal Relations with the Help of the Rescore 2023 Index", Report, Part II, USAID, SeeD, UNDP, 2024, https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_part_II_ukr.pdf.
9. "Interethnic Awareness in Ukraine", Kyiv International Institute of Sociology, October 2023, <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1&fbclid=IwAR07FixHssFV27E5Y7IUSIDWT3nH2Z85IJ47aIbRp6IQpN4W-bYMDIbXV5E8>.
10. "The spread of hate speech is one of the tools of Russia's hybrid aggression: Representative of the Commissioner Mykhailo Spasov spoke at a conference in Warsaw", Ombudsman of Ukraine, 30 March 2023, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/poshirennya-movi-vorozhnechi-odin-z-instrumentiv-gibridnoyi-agresiyi-rosiyi-predstavnik-upovnovazhenogo-mihajlo-spasov-vistupiv-na-konferenciyi-u-varshavi.
11. "Access to identification documents for Roma in Ukraine: More efforts needed", Contact Point on Roma and Sinti Issues of the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), June 2018, <https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/387185.pdf>.
12. "Situation of Roma communities during the war in Ukraine", Comprehensive research report, NGO "Association of Roma Women "Voice of Romni", May-July 2024, https://www.voiceofromni.com.ua/uk/doslidzennia_needs.
13. "Fighting for a Fairer Future. The impact of the war in Ukraine on Roma and lessons for post-war reconstruction efforts", Roma Foundation for Europe, Report, March 2024, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>.
14. "Features of Distance Education of Roma Children Under the Conditions of COVID-19", Romany Early Years Network, 14 June 2021, https://issuu.com/reyn-ukraine/docs/reyn-_z_.
15. "Education of Roma children in Ukraine during the war. Analytical Report on the Results of Sociological Research", International Renaissance Foundation, March 2023, https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf.
16. "Participation in the Third Conference of Roma Women: "Protection of the Rights of Roma Women during the War in Ukraine"", Ombudsman of Ukraine, 28 February 2024, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini.
17. "Identity, gender aspects, and traditions. Study of the cases in Roma communities", NGO "Association of Roma Women "Voice of Romni", research conducted by Vox Populi Agency, 2024, https://www.voiceofromni.com.ua/uk/doslidzennia_gbv.

18. "The situation of Roma IDPs in wartime. A Study." Roma Women Fund "Chirikli", 2022, <https://chirikli.com.ua/zvit/standovyshe-romiv-doslidzhennia/>.
19. "From the experience of implementing international grant programs by the Transcarpathian Regional Charitable Fund "Blago", Center for Cultures of National Minorities of Transcarpathia, 15 February 2024, <http://centerkyltyr.pp.ua/2024/02/15/z-dosvidu-realizatsii-mizhnarodnih-gra/>.
20. "'Reduced from 2.6 million to 600 thousand people': in Ukraine, the rules of aid for IDPs have been changed. What are the results?" Oleksandr Yankovsky, April 14, 2024, Radio Svoboda, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vyplaty-pereselentsyam-po-novomu/32904643.html>.
21. "Fighting for a Fairer Future. The impact of the war in Ukraine on Roma and lessons for post-war reconstruction efforts", Roma Foundation for Europe, Report, March 2024, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>.
22. "Caring for Roma who survived Holocaust", Ivanna Derevyanko, Chornomorka, Archive of issues / 2021 / No. 52-53 (22271-22272) Thursday-Saturday July 1-3, 2021. <https://chornomorka.com/archive/22271-22272/a-15232.html>.
23. Statement by President von der Leyen, Vice-President Jourová and Commissioner Dalli ahead of the 2020 Roma Holocaust Remembrance Day. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0620&from=EN>.
24. "Roma Rights under Siege. Monitoring Reports from One Year of War in Ukraine", European Roma Rights Centre, February 2023, https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/5475_file1_roma-rights-under-siege-monitoring-report-of-war-in-ukraine.pdf.
25. Mirga-Wójtowicz, Elżbieta, Talewicz, Joanna and Kołaczek, Małgorzata, Human rights, needs and discrimination – the situation of Roma refugees from Ukraine in Poland. 2022, <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/publication-about-the-situation-of-roma-refugees-from-ukraine-in-poland/>.
26. Melde- und Informationsstelle Antiziganismus (MIA) 2022. https://www.antiziganismus-melden.de/2022/07/01/melde-und-informationsstelle-antiziganismus-mia-verurteilt-die-diskriminierung-gefluechteter-ukrainischer-roma-roma-aus-der-ukraine-muessen-als-ukrainische-staatsbuerger_innen-behandelt-werden/
27. "A haboru utan Magyarorszagra érkezett Karpataljai Roma Csaladok Helyzete", Romaversitas Hungary, Budapest, 2022.
28. Stephan Müller, Roma and the war against Ukraine in: Monika Mokre/ Maria Six-Hohenbalken (Eds), In/Visibility of Flight. Images and Narratives of Forced Migration, Bielefeld 2024.
29. "Interview: Ukraine reconstruction must include brave Roma minority", bne Intellinews, Clare Nuttal, 15 July 2024, <https://www.intellinews.com/interview-ukraine-reconstruction-must-include-brave-roma-minority-331008/>.
30. The EU Roma Strategic Framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030, European Commission, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/99cc0720-68c2-4300-854f-592bf-21dceaf_en?filename=eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030.pdf.
31. Annex II to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council "A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation", COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/65fcbff9-0e9d-4673-914b-615a16127b52_en?filename=portfolio_of_indicators_en.pdf.
32. Annex I to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council "A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation", COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/01d77607-55ef-4536-b08c-394e6ac0f5b9_en?filename=guidelines_for_planning_and_implementing_national_roma_strategic_frameworks_en.pdf.
33. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the approval of the list of languages of national minorities (communities) and indigenous peoples of Ukraine, which are in danger of disappearing", June 7, 2024 No. 670, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-%D0%BF#Text>.
34. Draft Ukraine Recovery Plan Materials of the "Culture and information policy" working group, The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, July 2022, https://assets-global.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62d817ce823c9a008db34a0d_Culture-and-information-policy.pdf, p. 124.

ЗМІСТ

30	ВСТУП
31	КЛЮЧОВІ РЕКОМЕНДАЦІ
31	РЕКОМЕНДАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ВІДНОВЛЕННЯ
31	ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ВЛАДИ УКРАЇНИ
32	ОСНОВНІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
33	ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО РОМІВ
33	РЕКОМЕНДАЦІЇ МІЖНАРОДНІЙ СПІЛЬНОТІ
34	ПЕРЕДУМОВИ
34	ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
35	РАМКИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ
36	КЛЮЧОВІ УРОКИ, ВИНЕСЕНІ З КОНФЕРЕНЦІЇ З ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ 2024
37	ОГЛЯД СТАНОВИЩА РОМІВ В УКРАЇНІ
40	СТАНОВИЩЕ РОМІВ-БІЖЕНЦІВ
41	ЗАКЛАДЕННЯ ОСНОВ
41	ПРОЦЕС ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
41	ПОНОВЛЕННЯ РОМСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ДО 2030 РОКУ ТА ПРИЙНЯТТЯ ПЛАНУ ЗАХОДІВ З ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ
41	АДАПТАЦІЯ ДО РЕАЛІЙ ВІЙНИ
42	ПРОГРЕС У РЕАЛІЗАЦІЇ РОМСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ТА ПЛАНУ ДІЙ
43	ПОВНА ВІДПОВІДНІСТЬ ДО РАМКОВОЇ ПРОГРАМИ ЄС ЩОДО РОМІВ
43	ЗАКОН ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (СПІЛЬНОТІ)
44	ПЛАН ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ
44	ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ
45	РЕКОМЕНДАЦІЇ В РАМКАХ ПРОЦЕСУ ВІДНОВЛЕННЯ
45	ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ВЛАДИ УКРАЇНИ
46	ОСНОВНІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
48	ПОЛІТИКА ЩОДО РОМІВ В УКРАЇНІ
49	РЕКОМЕНДАЦІЇ МІЖНАРОДНІЙ СПІЛЬНОТІ
50	БІБЛІОГРАФІЯ

«Відновлення України та перспективи ромського громадянського суспільства України»

Позиційний документ українських ромських громадських організацій

Цей Позиційний документ розроблено Молодіжною агенцією з адвокації ромської культури «ARKA».

Автор: Анастасія Журавель, дослідниця, правозахисниця.

Штефан Мюллер, політолог, Центральна рада німецьких синті та ромів.

Дизайн та верстка: Довгопол Єгор

Проект фінансується Фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) і Федеральним міністерством закордонних справ Німеччини.

ВСТУП

Цей позиційний документ був підготовлений напередодні конференції «Відновлення України та перспективи українського ромського громадянського суспільства», яка відбудеться в Києві 30 жовтня 2024 року.

Конференція є важливою платформою для обговорення та просування важливої інтеграції та розширення прав і можливостей ромської громади в рамках більш широкого наративу відновлення України та вступу до Європейського Союзу.

Захід розвиватиме імпульс Конференції з відновлення України 2024, що відбулася в червні в Берліні (КВУ 2024), та нашої попередньої міжнародної конференції «Роми як невід'ємна частина України», сприяючи продуктивному діалогу, в якому українське ромське громадянське суспільство зможе оцінити результати КВУ 2024 та сформулювати свої пропозиції щодо майбутніх кроків разом з представниками уряду та міжнародної спільноти.

Метою конференції є обговорення та узгодження ромським громадянським суспільством, українською владою та міжнародними партнерами пріоритетів та ефективної імплементації заходів для рівноправної участі ромської громади в Україні. Особлива увага буде приділена реалізації прав ромів як в контексті України, так і в процесі вступу до Європейського Союзу.

Метою цього позиційного документа є інформування українського уряду та міжнародної спільноти про потреби ромів в Україні та надання рекомендацій щодо того, як ці потреби та їхні права можуть бути найкращим чином задоволені в рамках відновлення України та процесу вступу України до Європейського Союзу.

Цей позиційний документ ґрунтується на результатах плідних дискусій під час Міжнародної конференції «Роми як невід'ємна частина суспільства України», організованої в червні 2023 року в Берліні, Німеччина, а також на позиційному документі, представленому на цій конференції.

КЛЮЧОВІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Захист прав українських ромів має бути головним пріоритетом для української влади, навіть в умовах триваючої російської агресії. Незважаючи на прогрес у приведенні українського законодавства у відповідність до стандартів ЄС, деякі сфери політики, такі як захист національних меншин, включаючи ромів, боротьба з антициганізмом та соціальна інтеграція ромів, забезпечення їхнього соціально-економічного добробуту та збереження їхньої культури, залишаються недопрацьованими. Це особливо важливо з огляду на давній антициганізм, маргіналізацію та дискримінацію, з якими стикаються роми, що зробило їх особливо вразливими до наслідків нинішньої війни.

З початку повномасштабного вторгнення українські роми продемонстрували свою відданість Україні, борючись і вмираючи за вільну, демократичну та різноманітну країну. Хоча українська влада визнала цей внесок, зараз важливо перевести це визнання в конкретні дії, спрямовані на повну соціальну інклюзію ромів як невід'ємної частини українського суспільства.

Щоб стати невід'ємною частиною українського суспільства, роми повинні бути включені в процес відновлення та реконструкції на всіх рівнях – як бенефіціари (наприклад, освіти, соціальної допомоги та реабілітаційних послуг) і як активні учасники (наприклад, як кваліфіковані робітники, працівники культури та активісти громадянського суспільства).

Український уряд та ромське громадянське суспільство мають обмежені можливості для ефективного впровадження всіх необхідних заходів у різних сферах. У той же час, міжнародні організації розвитку продемонстрували свій досвід та ефективність у наданні короткострокової допомоги та довгострокового сталого покращення життя вразливих груп населення. Тому ми вважаємо, що партнерство між міжнародними організаціями розвитку, національними ромськими НУО та українським урядом є необхідним для успішної реалізації цілей і проектів, передбачених у рамках відновлення та реконструкції України. Наведені нижче рекомендації для української влади та міжнародних партнерів ґрунтуються на огляді поточного становища українських ромів і спрямовані на вирішення їхніх конкретних потреб та проблем. Розширену версію цих рекомендацій можна знайти в кінці цієї аналітичної записки під назвою «Висновки та рекомендації».

РЕКОМЕНДАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ВІДНОВЛЕННЯ

- Інтереси та потреби ромів слід враховувати в усіх відповідних секторах, пов'язаних із відновленням. Це може охоплювати широке коло питань, починаючи від розгляду особливої ситуації ромів-ВПО та їхнього включення до житлових програм до інтеграції ромів у робочу силу для відновлення України та допомоги ромським дітям і жінкам у їхніх освітніх і кваліфікаційних прагненнях.
- Українська влада повинна вжити ефективних заходів для боротьби з антициганізмом, просування ромів як невід'ємної частини України та сприяння розвитку ромської культури в рамках реалізації плану відновлення України. Крім того, боротьба з антициганізмом має стати наскрізним питанням у всіх відповідних секторах.
- У світлі великої кількості ромів-солдатів та інших зусиль ромів, спрямованих на підтримку України проти російської агресії, українська влада повинна інформувати громадськість про внесок ромів і підкреслювати, що роми є невід'ємною частиною України.
- Роми-ветерани, інваліди війни та сім'ї загиблих солдатів повинні користуватися наявними програмами підтримки без дискримінації.

ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ВЛАДИ УКРАЇНИ

- Права та інтереси ромів мають бути враховані в усіх відповідних політиках. Необхідність боротьби з антициганізмом, який є першопричиною соціальної ізоляції та дискримінації, має

бути підтверджена як основна мета дій держави.

- Політика повинна сприяти участі ромів у процесах прийняття рішень та структурах. Уряд має сприяти поширенню позитивного наративу про ромів та сприймати їх як невід'ємну частину України шляхом проведення інформаційно-просвітницької кампанії проти шкідливих стереотипів про ромів та просування позитивного іміджу ромів, особливо тих, хто захищає країну.
- Українській владі слід вивчати передовий досвід Європейського Союзу та його держав-членів, а також інших країн, щоб переконатися, що досвід і знання міжнародних партнерів сприяють ефективному впровадженню Національної стратегії щодо ромів до 2030 року. У цьому відношенні може бути корисним вивчення досвіду та передових практик інших післявоєнних країн.

ОСНОВНІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

- У сфері інтеграції політики всі відповідні галузеві закони (наприклад, у сфері освіти, зайнятості, житла та розвитку інфраструктури), а також План відновлення України повинні враховувати становище ромів та узгоджуватися з Національною ромською стратегією до 2030 року та Планом дій до неї.
- Необхідно розглянути можливість створення експертних груп з представників ромського громадянського суспільства та представників влади з питань включення ромів у процес відновлення.
- Ромів слід враховувати в усіх секторах, пов'язаних з відновленням. Це може охоплювати широке коло питань, таких як чітке включення ромів-ВПО до програм житлового будівництва, охорони здоров'я та інших програм допомоги.
- Одним з головних пріоритетів післявоєнної України є фізична відбудова України, для якої потрібні кваліфіковані працівники. Така потреба в робочій силі дає можливість навчати та підвищувати кваліфікацію ромів, щоб вони були включені в процес відбудови. Крім того, професійне навчання має бути впроваджене для конкретних категорій ромів, таких як ВПО, жінки, роми без вищої освіти та інші вразливі групи в громаді.
- Необхідно задовольняти потреби ромських дітей та молоді в освітньому процесі, забезпечивши їм безперервний доступ до онлайн-навчання, мобільних засобів навчання та програм, що компенсують прогалини, спричинені COVID-19 та війною.
- Необхідна спеціальна програма підтримки ромських жінок і дівчат, яка сприятиме їхній загальній інтеграції в українське суспільство, в тому числі на ринку праці. Необхідно також розширити можливості жінок-підприємців і включити питання жіночого підприємництва в окремі програми.
- Ромські бійці та ветерани повинні бути включені в програму психічного здоров'я та благополуччя у воєнний та післявоєнний час.
- У світлі великої кількості ромів-солдатів та інших зусиль ромів, спрямованих на підтримку України проти російської агресії, українська влада повинна інформувати громадськість про внесок ромів і підкреслювати, що роми є невід'ємною частиною України.
- Ромські репатріанти повинні отримати повну підтримку в їхній реінтеграції в українське суспільство.
- Національна антидискримінаційна політика і законодавство повинні визнати антициганізм як особливу форму расизму і створити структуру для контролю за ситуацією. Крім того, слід докласти більше зусиль для боротьби з мовою ворожнечі проти ромів.
- Соціально-психологічну підтримку необхідно надавати сім'ям ромів-військовослужбовців, які служать у Збройних силах України, в тому числі жінкам і дітям. Також необхідно звернути увагу на тих, хто вже став ветераном, надаючи їм всю необхідну медичну допомогу, включаючи психологічну підтримку.
- Історія ромської громади, особливо в контексті геноциду ромів в Україні, має бути включена до шкільної програми, представлена в підручниках і викладатися в школах.
- Самоорганізації ромів повинні отримати політичне визнання та фінансову підтримку з боку влади.
- Влада на всіх рівнях та громадянське суспільство повинні впроваджувати ініціативи, спрямовані на збереження та розвиток культурної спадщини ромської громади, в тому числі ромської мови, з метою зміцнення культурної ідентичності громади та поваги до неї в суспільстві.
- Влада повинна забезпечити, щоб у політиці та програмах для ВПО та репатріантів особлива

увага приділялася ромам-ВПО та ромам-біженцям, які повертаються.

- Відповідні органи влади, що займаються реконструкцією, повинні враховувати відсутність документів, що підтверджують право власності, та можливу відмову неромів включати ромів до житлових програм як перешкоди при плануванні та здійсненні відповідних заходів.
- Всі відповідні програми в рамках вступу України до Європейського Союзу повинні також враховувати ситуацію ромів.

ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО РОМІВ

- Ромська стратегія до 2030 року має бути переглянута та оновлена, щоб повністю відповідати вимогам законодавства ЄС та Ромського стратегічного рамкового документа Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки.
- Ромська стратегія до 2030 року та План дій повинні ґрунтуватися на твердій прихильності до боротьби з антициганізмом та залучення ромів до цього процесу.
- Ромська стратегія повинна відображати передовий досвід Європейського Союзу та його держав-членів у впровадженні подібної політики.
- Відповідні національні основні політики повинні бути узгоджені з Ромською стратегією.
- Необхідно підтримувати та розвивати співпрацю між ромськими громадами та органами влади на всіх рівнях. Ромські посередники можуть відігравати вирішальну роль, і їхню позицію слід і надалі зміцнювати, а мережу посередників розширювати.
- Влада повинна забезпечити ромів документами, що посвідчують особу.
- Слід підтримувати надання правової допомоги ромам.
- Найкращі практики (наприклад, мобільні групи для відновлення документів або підтримка ромських адвокатів та сприяння доступу до правосуддя) мають бути перетворені на загальнонаціональні програми.
- Влада повинна визначити пріоритетом документування історій ромів, які пережили геноцид, і надавати їм матеріальну та фінансову підтримку.
- На період воєнного часу органи влади повинні розглянути спеціальний План дій на період воєнного часу, враховуючи конкретні обставини в країні та специфічні проблеми, з якими стикаються багато ромів.
- Відповідно до вимог Європейської комісії, викладених у Звіті «Україна 2023», Уряд України має забезпечити виділення достатніх технічних та матеріальних ресурсів для реалізації поточного Плану дій.
- Уряд України повинен активно шукати фінансову допомогу від міжнародної спільноти для забезпечення достатнього фінансування реалізації Національної ромської стратегії.
- Відповідним державним установам слід виділити достатні технічні та фінансові ресурси для реалізації політики у співпраці з ромським громадянським суспільством.
- Ромські громадські організації повинні відігравати значущу роль у процесах прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, зокрема, у питаннях, що безпосередньо стосуються громади та реалізації Ромської стратегії. Влада та громадянське суспільство повинні регулярно здійснювати моніторинг реалізації стратегії.

РЕКОМЕНДАЦІЇ МІЖНАРОДНІЙ СПІЛЬНОТІ

- Міжнародна спільнота має підтримати уряд України та надавати технічну і фінансову допомогу для реалізації політики і заходів, пов'язаних з ромами.
- Міжнародна спільнота повинна підтримувати українське ромське громадянське суспільство та надавати технічну і фінансову допомогу.
- Країни, які підтримують реалізацію Плану відновлення України, повинні забезпечити повне врахування прав та інтересів українських ромів.
- Європейський Союз повинен уважно стежити за виконанням Україною своїх зобов'язань щодо забезпечення прав ромів у рамках процесу вступу до ЄС і надавати їй підтримку.
- Країни, що приймають ромів-біженців з України, повинні розробити програми допомоги ромам-біженцям, запропонувати мовні та навчальні курси, а також забезпечити відвідування

дітьми шкіл. Вони також повинні ефективно розслідувати випадки можливої дискримінації ромів у доступі до пільг і допомоги, передбачених для біженців.

- Уряд Німеччини, який несе особливу історичну відповідальність, повинен підтримати українську владу та громадянське суспільство в їхній роботі з надання допомоги жертвам геноциду ромів та їхнім родинам, документування їхніх історій, а також збереження ромської культурної спадщини.
- Міжнародні організації, що займаються реконструкцією, повинні враховувати відсутність документів, що підтверджують право власності, та можливу відмову неромів включати ромів до житлових програм як перешкоди при плануванні та реалізації своєї діяльності.
- Гуманітарні організації та волонтерські групи повинні повністю дотримуватися у своїй роботі підходу, заснованого на правах людини

ПЕРЕДУМОВИ

Інтеграція ромів та інших національних меншин (спільнот) в українське суспільство є важливою для забезпечення різноманітності та соціальної згуртованості в Україні. Це також може продемонструвати відданість української влади боротьбі з (про)російськими наративами та пропагандою. Інтеграція ромів та інших спільнот також має вирішальне значення в контексті вступу України до ЄС.

Після нещодавніх воєн і процесів відновлення, наприклад, у Боснії і Герцеговині та Косово, роми не тільки не могли повноцінно брати участь у відповідних процесах у таких сферах, як відбудова, повернення ВПО та біженців або доступ до працевлаштування, але й не мали поваги як невід'ємна та рівноправна частина відповідних суспільств. Наслідками цього стали насильство проти ромів і широко розповсюджений антициганізм, дискримінація та соціальна ізоляція.¹

Уряд України, а також міжнародна спільнота повинні уникати подібної ситуації в Україні. Тому фактичне включення ромів у всі відповідні програми та проекти, пов'язані з відновленням, повинно йти пліч-о-пліч із зусиллями, спрямованими на просування ромів як невід'ємної та рівноправної частини суспільства.

Це особливо важливо, беручи до уваги існуючий в Україні антициганізм, який може призвести до дискримінації ромів і навіть до насильства. Уряд України та українське суспільство в цілому, а також міжнародна спільнота як важливий донор повинні запобігати та протидіяти будь-яким проявам антициганізму.

Чинна національна та міжнародна політика, з одного боку, вже згадує про ромів, а з іншого боку, надає багато можливостей для задоволення їхніх прав та потреб – за умови її ефективної реалізації. Нижче наведено більш детальний розгляд існуючої політичної бази..

ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Як і в усіх інших європейських країнах, роми в Україні стикаються з антициганізмом. У роки, що передували повномасштабному вторгненню, кілька погромів і насильницьких нападів було скоєно правими екстремістами. Повномасштабне вторгнення Росії, однак, певним чином призвело до змін у відносинах між більшістю населення і ромами (та іншими меншинами).

Роми стали мішенню російських бомб, як і всі інші жителі України, і роми взяли в руки зброю, щоб захистити свою країну так само, як і інші люди в Україні. Ромська громада України цінує визнання їхнього внеску з боку української влади, зокрема з боку Голови Верховної Ради України Руслана Стефанчука, який заявив з нагоди Європейського дня пам'яті жертв Голокосту синті та ромів 2024 року, що «ромська національна спільнота є невід'ємною частиною українського народу» і що «з початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року тисячі ромів стали на захист України, своїх міст і сіл та своїх родин. [...] Особливої уваги заслуговує

¹ Штефан Мюллер, Наталі Томенко та Володимир Яковенко, Громади меншин та їх майбутнє в Україні. Кейс ромів у: Нова Східна Європа, квітень-травень 2024 р. № 3 LXI.

чудова самоорганізація, яку продемонстрували ромські громадські організації з початку повномасштабного вторгнення. Більшість з них з перших днів організували гуманітарну допомогу: продуктові набори, засоби гігієни, гарячі обіди, медикаменти та багато іншого.»²

Державна цільова національно-культурна програма «Єдність у розмаїтті» визнає внесок національних меншин в обороноздатність країни та підкреслює, що пріоритетом для України є забезпечення соціальної інтеграції національних меншин (спільнот) та загального зміцнення соціальної стабільності, згуртованості та національної єдності українського суспільства.³

У Плані відновлення України⁴ роми згадуються в розділі «Етнічні питання та релігія», але лише цієї згадки не достатньо. Хоча цей розділ містить обмежені положення щодо ромських громад у таких сферах, як житло та освіта, необхідний більш комплексний підхід, що охоплює різні сектори, для вирішення вже існуючих проблем ромів та поточних викликів, що загострилися внаслідок повномасштабної війни.

Ключовим документом, який окреслює зобов'язання України щодо забезпечення прав ромів, є Стратегія сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року (Ромська стратегія до 2030 року).⁵ У липні 2023 року дію Ромської стратегії до 2030 року було продовжено. У грудні 2023 року було прийнято План заходів на 2024–2025 роки з реалізації Стратегії сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини в українському суспільстві, на період до 2030 року (План заходів). Однак ні Ромська стратегія до 2030 року, ні План заходів комплексно не враховують потреби ромів. Боротьбі з антициганізмом приділяється недостатньо уваги, хоча вона є необхідною умовою для досягнення мети – зроби́ти ромів невід'ємною частиною України.

РАМКИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ

Процес вступу України до Європейського Союзу має вирішальне значення для ромів в Україні і може відкрити можливості для покращення становища ромів в Україні.

У Звіті Європейської комісії «Україна 2023», ухваленому в листопаді 2023 року, наголошується на необхідності вирішення значних викликів, з якими продовжує стикатися ромська громада в Україні, і які загострилися внаслідок повномасштабного вторгнення Росії.⁶ Ключовими пріоритетними напрямками дій, визначеними Європейською комісією, є, серед іншого, боротьба з дискримінацією та антициганізмом, економічна та соціальна інтеграція, доступ до документів, що посвідчують особу, забезпечення належної освіти, боротьба з сегрегацією, зусилля, спрямовані на скорочення бідності, та забезпечення належного житла для ромів.

Європейська комісія у своєму звіті підкреслила, що «роми також повинні бути включені у зусилля з відновлення та відбудови України». Ця теза передбачає включення ромів до Плану відновлення України та інших програм, присвячених відновленню та відбудові України. Воно покладає на уряд України, Європейську комісію та держави-члени ЄС відповідальність за забезпечення включення ромів у зусилля з відновлення та реконструкції.

Україна може взяти за основу Ромський стратегічний рамковий документ Європейського

² Офіційне відеозвернення Голови Верховної Ради України Руслана Стефанчука з нагоди Європейського дня пам'яті жертв Голокосту синті та ромів 2024 року, YouTube-канал «Європейський день пам'яті жертв Голокосту синті та ромів», опубліковане 2 серпня 2024 року, https://youtu.be/_XBA0S1Cw2o?si=0floKkDrTVnyoA2.

³ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 850 «Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року», прийняте 26 вересня 2023 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text>.

⁴ Проект Національного плану відновлення України, Національна рада з відновлення, липень 2022 року, https://cdn.prod.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf

⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 866 «Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року», прийняте 28 липня 2021 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.

⁶ Звіт «Україна 2023». Супровідний документ Повідомлення Комісії Європейському Парламенту, Раді, Європейському економічному і соціальному комітету та Комітету регіонів 2023 року про політику розширення ЄС, Європейська Комісія, SWD(2023) 699 final, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.

Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020–2030 роки (Рамкова стратегія ЄС щодо ромів)⁷ та скоригувати свою Ромську стратегію до 2030 року, а також План дій з її реалізації. Рамкова стратегія ЄС щодо ромів вимагає, наприклад, боротьби з антициганізмом як одного з пріоритетів. Боротьба з антициганізмом є неодмінною передумовою успіху будь-якої соціально-економічної політики чи заходів, а отже, рівності, інклюзії та участі.

У світлі прагнення України приєднатися до Європейського Союзу, Україна повинна привести свою політику та законодавство у відповідність до Рамкової стратегії ЄС щодо ромів. Європейський Союз, у свою чергу, повинен надати Україні достатню технічну та фінансову підтримку для реалізації політики і програм, спрямованих на забезпечення реалізації прав і можливостей ромів, а також активно боротися з антициганізмом, маргіналізацією та соціальною ізоляцією ромів.

Не менш важливою основою є загальна допомога міжнародної спільноти у процесі відновлення України, що знаходить своє відображення у таких документах, як План відновлення України або Фонд ЄС для України, регулярні Конференції з питань відновлення України або Українська Платформа Донорів.⁸

Незважаючи на окреслені рамки та висловлені зобов'язання, ми вважаємо, що необхідні подальші кроки для забезпечення рівноправної участі ромів в українському суспільстві. Ці подальші кроки можуть стати потужною демонстрацією справжньої відданості України справі забезпечення прав ромів.

КЛЮЧОВІ УРОКИ, ВИНЕСЕНІ З КОНФЕРЕНЦІЇ З ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ 2024

Необхідно підкреслити, що План відновлення України (ПВУ), прийнятий у 2022 році, є амбітним і частково деталізованим ключовим документом, що встановлює рамки для відновлення та відбудови України. Цей план орієнтує українську владу та міжнародні зацікавлені сторони на пріоритетні напрямки відновлення та відбудови України, а також на те, які заходи передбачені для досягнення цих цілей. Однак, що стосується прав і потреб ромів, він демонструє недоліки та упущення, і в нього необхідно включити більше політик і заходів, спрямованих на ромську громаду України.

Конференція з відновлення України 2024, яка відбулася в Берліні 11-12 червня 2024 року, керувалася чотирма вимірами (людський вимір, бізнес-вимір, місцевий та регіональний вимір, а також вимір ЄС). Хоча ці виміри є рамковими для КВУ 2024 і не мають юридично обов'язкової сили, відсутність у них комплексного включення потреб і прав ромів, як і інших національних меншин, вкотре демонструє ігнорування на різних рівнях різними суб'єктами питання ромського народу. Ми вважаємо цю тенденцію, що спостерігається протягом десятиліть, вкрай шкідливою для ромської громади і закликаємо український уряд докласти зусиль для інтеграції потреб і прав ромів у всі відповідні плани та політичні рамки, що стосуються відновлення та реконструкції України.

⁷ Ромський стратегічний рамковий документ Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки, Європейська комісія, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/99cc0720-68c2-4300-854f-592bf21dceaf_en?file-name=eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030.pdf.

⁸ «Платформа донорів для України була створена згідно з рішенням лідерів G7, прийнятим 12 грудня 2022 року. Мандат Платформи полягає в координації підтримки нагальних фінансових потреб України та майбутнього економічного відновлення і реконструкції з різних джерел та встановлених інструментів фінансування, доповнюючи існуючі напрямки (наприклад, фінансовий напрямок G7, координаційна група G7 з питань енергетичної інфраструктури, координаційна група МФО). Її метою також є спрямування ресурсів у послідовний, прозорий та інклюзивний спосіб. Платформа тісно співпрацює з українськими органами влади для визначення, пріоритизації та послідовності стратегічних потреб відповідно до амбіцій України щодо реформ, умов фінансування та структурної підтримки з боку основних донорів, а також відповідно до європейського шляху України.» Українська Платформа Донорів, сторінка «Про платформу», <https://ukrainedonorplatform.com/about/>.

ОГЛЯД СТАНОВИЩА РОМІВ В УКРАЇНІ

За неофіційними оцінками, кількість ромів в Україні становить близько 400 000 осіб, що відрізняється від офіційного перепису 2001 року, за яким кількість ромів в Україні становила 47 587 осіб. До початку повномасштабної війни більшість ромів мешкали в Закарпатській та Одеській областях, за ними йшли Донецька та Харківська області.⁹ Однак роми живуть по всій Україні, і різні групи з їхніми культурними та соціальними особливостями, а також взаємодія з більшістю населення впливають на те, як сприймають ромів і які потреби вони мають.

Нещодавні дослідження продемонстрували, що рівень антициганізму в Україні все ще дуже високий. Згідно з дослідженням "Соціальна згуртованість" на основі reSCORE 2023, опублікованим у 2024 році SeeD, USAID та ПРООН, 35% населення України взагалі не хочуть, щоб роми були у їхній громаді.¹⁰ Інше дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології у 2023 році, продемонструвало, що за шкалою соціальної дистанції Богардуса доросле українське населення дуже соціально дистанційоване від українських ромів, причому більшу соціальну дистанцію та упередженість демонструють лише до росіян та білорусів, що не дивно в контексті триваючої війни.¹¹

З початком російської агресії проти України, яке почалося ще у 2014 році, багато ромів були змушені покинути свої домівки і переїхати в інші регіони або за кордон. За словами представника Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, близько 100 000 ромів стали біженцями, і приблизно стільки ж українських ромів стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО).¹²

З початком повномасштабного російського вторгнення у 2022 році становище ромів в Україні значно погіршилося. Будучи однією з найбільш вразливих і маргіналізованих груп в країні, роми сильно страждають від наслідків війни. Нижче наведено короткий огляд ключових викликів, з якими стикаються роми через російську агресію і які потребують особливої уваги та ефективних дій з боку української влади та підтримки з боку міжнародних партнерів.

Однією з гострих проблем, з якою стикаються багато ромів, є відсутність документів. Хоча ця проблема була поширена серед ромів задовго до початку повномасштабної війни, її наслідки загострилися ще більше для ромів з 24 лютого 2022 року. Ще більше ромів втратили свої документи разом із необхідністю терміново евакуюватися через бойові дії.

Офіційних даних про масштаби проблеми відсутності документів, що посвідчують особу, серед ромів немає. Однак, за приблизними оцінками, наданими ОБСЄ до війни, кількість ромів, які жили без документів, що посвідчують особу, становила від 2 до 30 відсотків.¹³ Реальні цифри можуть бути ще вищими. Згідно з нещодавнім дослідженням, роми часто стикаються з труднощами при спробі отримати документи, що посвідчують особу (24,1%), паспорт (22,7%) та ідентифікаційний номер (16,4%).¹⁴ Відсутність документів, що посвідчують особу, призводить до цілого комплексу проблем для різних категорій ромів:

- Жінки з дітьми, які хотіли б перетнути український кордон, не можуть цього зробити;
- Люди, які проживають на окупованих російськими військами територіях і не мають документів, що посвідчують особу, позбавлені можливості виїхати;

⁹ «Роми в умовах війни в Україні», Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), 7 квітня 2023 року, <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/>.¹¹ "Interethnic Awareness in Ukraine", Kyiv International Institute of Sociology, October 2023, <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1&fbclid=IwAR07FixHssFV27E5Y7IUSIDWT3nH2Z85IJ47albRp6lQpN4WbYMDIbXV5E8>.

¹⁰ «Соціальна згуртованість в Україні: Оцінка горизонтальних зв'язків за допомогою індексу Rescore 2023», Звіт, частина II, USAID, SeeD, ПРООН, 2024, https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_part_II_ukr.pdf, с. 17.

¹¹ «Міжетнічні упередження в Україні», Київський Міжнародний Інститут Соціології, жовтень 2023 року, <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1&fbclid=IwAR07FixHssFV27E5Y7IUSIDWT3nH2Z85IJ47albRp6lQpN4WbYMDIbXV5E8>.

¹² «Поширення мови ворожнечі – один з інструментів гібридної агресії Росії: Представник Уповноваженого Михайло Спасов виступив на конференції у Варшаві», Омбудсман України, 30 березня 2023 року, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/poreshennya-movi-vorozhnechi-odin-z-instrumentiv-gibridnoyi-agresiyi-rosiyi-predstavnik-upovnovazhenogo-mihajlo-spasov-vistu-piv-na-konferenciyi-u-varshavi.

¹³ «Доступ до ідентифікаційних документів для ромів в Україні: Необхідно докласти більше зусиль», Контактний пункт із питань ромів і синті Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДІПЛ), червень 2018 року, <https://www.osce.org/files/f/ documents/b/4/387185.pdf>, с. 27.

- Відсутність особистих документів призводить до ускладнення або навіть неможливості доступу до освіти, особливо на окупованих територіях;
- У деяких регіонах України, таких як Закарпатська область, де проживає велика кількість ВПО, багато ромів не мають статусу ВПО через бюрократичні перепони або відсутність документів (майже 25% респондентів).¹⁵
- Для тих ромів, чиє майно або житло було пошкоджено, відсутність документів, що посвідчують особу, та документів на право власності означає, що вони не можуть вимагати компенсації за пошкоджене майно. Згідно з нещодавнім дослідженням, дві третини ромських респондентів не мають офіційних документів, що підтверджують право власності на житло, що заважає їм отримати доступ до існуючих систем компенсації.¹⁶

Іншою актуальною проблемою є відсутність доступу до освіти для ромських дітей. Доступ до освіти для ромських дітей значно ускладнився через наслідки пандемії COVID-19. Згідно з дослідженням, проведеним REYN-Україна ще у 2020 році щодо доступу до дистанційного навчання, майже 80% ромських дітей не мали доступу до інтернету, що фактично унеможливило їхнє навчання онлайн.¹⁷ З початком повномасштабного вторгнення ситуація ускладнюється регулярними обстрілами з боку російських збройних сил, перебоями в електропостачанні через пошкодження об'єктів критичної інфраструктури та вимушеним переміщенням як всередині України, так і за її межами.¹⁸ Вплив агресивної війни на ефективність освітнього процесу в Україні є згубним. Однак для ромських дітей ці наслідки є ще більш катастрофічними.

Згідно з нещодавнім дослідженням щодо освіти ромських дітей в Україні під час війни, 26% дітей у віці 6-17 років не відвідують школу, з них 8% не можуть цього робити через відсутність пристроїв для онлайн-навчання. Ще 8% ромських дітей не можуть навчатися через війну та обстріли. Батьки називають серед головних пріоритетів для дітей пристрої (90%) та доступ до інтернету (80%). У той же час, для тих ромських дітей, які були змушені покинути свої домівки і стати ВПО, питання освіти депріоритизоване: незважаючи на те, що вони зараховані до шкіл, вони «майже не залучені до навчального процесу».¹⁹ Крім того, ширша картина демонструє системні бар'єри для доступу ромів до освіти: 20% ромів в Україні не мають освіти, кожен четвертий не вміє читати і писати українською мовою, і лише 1% ромів має вищу освіту.²⁰ Реалії сучасного освітнього ландшафту демонструють, що багато ромських дітей виключені з онлайн-участі через відсутність технічних пристроїв або відповідного житла, яке б дозволило їм навчатися вдома. Необхідно вжити заходів, щоб не втратити ціле покоління ромів без належної освіти.

Ромські жінки також стали більш вразливими. Багатьом з них довелося взяти на себе повну відповідальність за життя своїх родин, оскільки чоловіки пішли на фронт захищати країну від агресора, залишилися в окупації або в зоні активних бойових дій, а жінки з дітьми шукали притулку на більш безпечній території України або за кордоном.²¹ Згідно з нещодавнім дослідженням «Ідентичність. Гендерні аспекти та традиції. Дослідження практик у ромських громадах», опублікованого ГО «Об'єднання ромських жінок "Голос Ромні"», «ромські громади є чітко

¹⁴ «Становище ромських громад під час війни в Україні», Комплексний звіт про дослідження, ГО «Об'єднання Ромських Жінок "Голос Ромні"», травень-липень 2024 року, https://www.voiceofromni.com.ua/uk/doslidzennia_needs.

¹⁵ «Боротьба за справедливе майбутнє. Вплив війни в Україні на ромів та уроки для післявоєнної відбудови», Ромський фонд для Європи, Звіт, березень 2024 року, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>, с. 11.

¹⁶ Там само, с. 5.

¹⁷ «Особливості дистанційної освіти ромських дітей в умовах COVID-19», Мережа Раннього Розвитку Ромських Дітей (REYN-Україна), 14 червня 2021 року, https://issuu.com/reyn-ukraine/docs/reyn_z_21. ²¹ "Participation in the Third Conference of Roma Women: "Protection of the Rights of Roma Women during the War in Ukraine"", Ombudsman of Ukraine, 28 February 2024, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini.

¹⁸ «Освіта ромських дітей в Україні під час війни. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження», Міжнародний фонд «Відродження», березень 2023 року, https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf, с. 18.

¹⁹ Там само, с. 11.

²⁰ «Поширення мови ворожнечі є одним з інструментів гібридної агресії Росії: Представник Уповноваженого Михайло Спасов виступив на конференції у Варшаві», Омбудсман України, 30 березня 2023 року, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/poшиrennya-movi-vorozhnechi-odin-z-instrumentiv-gibridnoyi-agresiyi-rosiyi-predstavnik-upovnovazhenogo-mihajlo-spasov-vistupiv-na-konferenciyi-u-varshavi.

²¹ «Участь у Третій конференції ромських жінок: "Захист прав ромських жінок під час війни в Україні"», Омбудсман України, 28 лютого 2024 року, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini²³ bid., pp. 9-10.

гендерно ієрархізованими.»²² Така гендерна обумовленість у сім'ях та громадах призводить до нерівності між ромськими чоловіками та жінками в суспільстві в цілому.²³ Ромські жінки часто піддаються множинній дискримінації на основі поєднання декількох захищених ознак, таких як етнічна приналежність, стать, соціальний статус, вік, інвалідність тощо. Тому вкрай важливо враховувати особливі потреби ромських жінок і дівчат при розробці політики та заходів, спрямованих на ромів, щоб запобігти подальшому поглибленню нерівності та сприяти кращій реалізації прав цих вразливих груп населення.

Велика кількість ромів стали вимушеними переселенцями та біженцями, що призвело до каскаду негативних наслідків, які тягне за собою такий вразливий статус у поєднанні з антициганізмом. За даними дослідження «Становище ромів-переселенців у воєнний час»²⁴, проведеного Ромським Жіночим Фондом «Чіріклі», переважна більшість ромів-переселенців офіційно зареєструвалися як ВПО і отримують соціальні виплати або фінансову підтримку, а також гуманітарну допомогу від міжнародних організацій. Однак роми стикаються з дискримінацією всередині України і мають значні труднощі з орендою житла. Допомога неурядових організацій та благодійних фондів має вирішальне значення в цьому питанні, наприклад, шелтер, створений Закарпатським обласним благодійним фондом «Благо», який з початку вторгнення прийняв понад 2500 ВПО, більшість з яких – ромські жінки та діти.²⁵ Однак НУО не в змозі повністю задовольнити потреби тисяч ВПО, і для того, щоб забезпечити всіх ВПО, включаючи ромів, житлом, українському уряду необхідно впроваджувати довгострокові рішення щодо їхнього проживання.

Нещодавно соціальна допомога ВПО була скорочена через бюджетні прогалини, а кількість ВПО, які отримують соціальні виплати, зменшилася з 2,6 млн. до 600 тис. осіб.²⁶ Це означає, що багато ромів-ВПО потенційно ризикують опинитися на межі бідності, оскільки багато з них покладаються на соціальну допомогу з початку війни.

Роми вважають себе невід'ємною частиною України, про що свідчить велика кількість ромів, які воюють у лавах Збройних сил України, а також інша активність ромів в Україні, які підтримують боротьбу з агресором. Згідно з нещодавнім дослідженням, у чверті опитаних ромів члени їхніх родин активно служать у регулярній армії, добровольчих формуваннях або підрозділах територіальної оборони. У дослідженні також підкреслюється, що «такий внесок в оборону України є особливо помітним з огляду на ромську культуру, яка забороняє носити зброю.»²⁷ Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук нещодавно визнав особистий внесок ромських бійців, гуманітарних волонтерів та громадських організацій, а також тих, хто загинув, захищаючи Україну.²⁸ Таке публічне визнання означає, що українська влада цінує зусилля ромів у боротьбі з російським гнобителем. Суспільство не повинно забувати про героїзм українських ромів, які вступили до лав Збройних Сил України та воюють за країну. Особливу увагу слід звернути на те, щоб ті, хто зараз воює і демобілізується, а також нинішні ветерани отримували достатню психологічну підтримку, медичну реабілітацію та допомогу, щоб вони та їхні сім'ї могли підтримувати гідне життя.

Українські роми, які пережили геноцид під час Другої світової війни, потребують особливої підтримки з боку української влади. Хоча певну фінансову та гуманітарну допомогу їм надає німецький фонд EVZ, роль українського та німецького урядів у підтримці ромів, які пережили геноцид, є недостатньо активною. Через брак правової грамотності та документів, які б посвід-

²² «Ідентичність. Гендерні аспекти та традиції. Дослідження практик у ромських громадах», ГО «Об'єднання ромських жінок "Голос Ромні"», дослідження, проведене агенцією Vox Populi, 2024, https://www.voiceofromni.com.ua/uk/doslidzennia_gbv, с. 24.

²³ Там само, с. 9-10.

²⁴ «Становище ромських вимушених переселенців у воєнний час. Дослідження». Ромський Жіночий Фонд «Чіріклі», 2022, <https://chirikli.com.ua/zvit/stanovishche-romiv-doslidzhennia/>.

²⁵ «З досвіду реалізації міжнародних грантових програм Закарпатським обласним благодійним фондом "Благо"», Центр культур національних меншин Закарпаття, 15 лютого 2024 року, <http://centerkylytr.pp.ua/2024/02/15/z-dosvidu-realizatsii-mizhnarodnih-gra/>.

²⁶ «"Скоротили з 2,6 млн до 600 тис. осіб": в Україні змінили правила допомоги переселенцям. Які результати?» Олександр Янковський, 14 квітня 2024 року, Радіо Свобода, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vyplaty-pereselentsyam-po-povtomu/32904643.html>.

²⁷ «Боротьба за справедливе майбутнє. Вплив війни в Україні на ромів та уроки для післявоєнної відбудови», Ромський фонд для Європи, Звіт, березень 2024 року, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>, с. 4.

²⁸ Офіційне відеозвернення Голови Верховної Ради України Руслана Стефанчука з нагоди Європейського дня пам'яті жертв Голокосту синті та ромів 2024 року, YouTube-канал "Європейський день пам'яті жертв Голокосту синті та ромів", опубліковане 2 серпня 2024 року, https://youtu.be/_XBAOS1Cw2o?si=OfloKkDrRTVnyoA2.

чували їхню особу або підтверджували статус «дітей війни», роми, які пережили геноцид, не мають доступу до соціальних пільг, передбачених законодавством України. Їм важко, а часто неможливо отримати безкоштовні ліки за чинною програмою або укласти договір з сімейним лікарем. Через свій вік та стан здоров'я багато з тих, хто пережив геноцид ромів, обмежені в пересуванні і потребують особливої уваги.²⁹

СТАНОВИЩЕ РОМІВ-БІЖЕНЦІВ

Ті роми, які вирішили шукати притулку за кордоном, переважно в європейських країнах, стикаються з дискримінацією та упередженнями, незважаючи на зобов'язання Європейського Союзу «замінити антициганізм відкритістю і прийняттям, мову ворожнечі і злочини на ґрунті ненависті – толерантністю і повагою до людської гідності.»³⁰ Кілька звітів свідчать про систематичні порушення прав людини та нерівне ставлення до ромів-біженців.³¹

Це, зокрема, вербальні та фізичні переслідування і насильство, сегрегація, відмова в наданні гуманітарної допомоги, відмова в наданні житла як у центрах для біженців, так і в приватному житлі, відмова в наданні статусу тимчасового захисту, відмова в соціальних виплатах та інших послугах, відмова в працевлаштуванні тощо.

Деякі роми із Закарпаття стикаються зі специфічними проблемами під час пошуку тимчасового захисту в інших країнах. З одного боку, значна кількість ромів з цієї області мають подвійне громадянство, зокрема українське та угорське. Влада таких країн, як Німеччина, Чехія та Швейцарія, відмовляє цим людям у наданні тимчасового захисту, оскільки громадянство Угорщини, тобто держави-члена ЄС, має пріоритет над українським, навіть якщо відповідні особи ніколи не проживали в Угорщині.

По-друге, для багатьох ромів із Закарпаття угорська мова є рідною, що знову ж таки використовується владою для відмови у наданні статусу тимчасового захисту, ставлячи під сумнів те, що вони є фактичними біженцями з України, доки особа не доведе, що вона є громадянином (лише) України.

Крім того, ЗМІ та політики використовують ці явища для розпалювання антиромських настроїв, стверджуючи, що роми є фальшивими біженцями і повинні покинути країну.

Про плани ромів, які вимушено залишили Україну, щодо повернення на батьківщину відомо небагато. Здатність української влади забезпечити сприятливі умови для репатріантів значною мірою визначатиме, чи захочуть роми, які покинули Україну, приїхати до повоєнної України. Минулий досвід дискримінації та маргіналізації, відсутність доступу до освіти та ринку праці, гідного житла та соціального захисту в Україні можуть перешкоджати поверненню ромів-біженців додому. Як нещодавно підкреслив Желько Йованович, президент Європейського ромського фонду, «відбудова України не може означати, що становище ромів повернеться до довоєнного часу – знову напади ультраправих, знову погроми, знову насильство».³²

²⁹ «З турботою про ромів, які пережили Голокост», Іванна Дерев'янка, Чорноморка, Архів номерів / 2021 / № 52-53 (22271-22272) четвер-субота 1-3 липня 2021, <https://chornomorka.com/archive/22271-22272/a-15232.html>.³⁰ Statement by President von der Leyen, Vice-President Jourova and Commissioner Dalli ahead of the 2020 Roma Holocaust Remembrance Day. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0620&from=EN>.

³⁰ Заява президента фон дер Ляен, віце-президента Юрової та комісара Даллі напередодні Дня пам'яті жертв Голокосту ромів 2020 року. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0620&from=EN>.

³¹ «Права ромів в облозі. Моніторингові звіти за рік війни в Україні», Європейський центр захисту прав ромів, лютий 2023 року, https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/5475_file1_roma-rights-under-siege-monitoring-report-of-war-in-ukraine.pdf; Mirga-Wójtowicz, Elżbieta, Talewicz, Joanna and Kołaczek, Małgorzata, Human rights, needs and discrimination - the situation of Roma refugees from Ukraine in Poland. 2022, <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/publication-about-the-situation-of-roma-refugees-from-ukraine-in-poland/>; Melde- und Informationsstelle Antiziganismus (MIA) 2022, <https://www.antiziganismus-melden.de/2022/07/01/melde-und-informationsstelle-antiziganismus-mia-verurteilt-die-diskriminierung-gefluechteter-ukrainischer-roma-roma-aus-der-ukraine-muessen-als-ukrainische-staatsbuerger-innen-behandelt-werden/>; "A haboru utan Magyarorszagra érkezett Karpataljai Roma Csaladok Helyzete", Romaversitas Hungary, Budapest, 2022. Штефан Мюллер, «Роми та війна проти України»: Моніка Мокре / Марія Сікс-Хоенбалкен (ред.), Увидимість втечі. Образи та наративи вимушеної міграції, Білефельд, 2024.

³² «Інтерв'ю: Відновлення України має включати хоробру ромську меншину», bne Intellinews, Клер Наттал, 15 липня 2024 року, <https://www.intellinews.com/interview-ukraine-reconstruction-must-include-brave-roma-minority-331008/>.

ЗАКЛАДЕННЯ ОСНОВ

ПРОЦЕС ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Процес вступу України до Європейського Союзу є важливою можливістю для України привести своє законодавство та державну політику у відповідність до вимог Європейського Союзу, зокрема Копенгагенських критеріїв. У зв'язку з цим у Звіті Європейської комісії «Україна 2023», ухваленому в листопаді 2023 року, наголошується на необхідності вирішення значних викликів, з якими продовжує стикатися ромська громада в Україні, що загострилися внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. Ключовими пріоритетними напрямками дій, визначеними Європейською комісією, є, серед іншого, боротьба з дискримінацією та антициганізмом, економічна та соціальна інтеграція, доступ до документів, що посвідчують особу, забезпечення належної освіти, боротьба з сегрегацією, зусилля, спрямовані на скорочення бідності та забезпечення достатнього житла для ромів.

Європейська комісія у своєму звіті підкреслила, що «роми також повинні бути включені у зусилля з відновлення та реконструкції України». Ця теза передбачає включення ромів до Плану відновлення України та інших програм, присвячених відновленню та відбудові України. Воно покладає на уряд України, Європейську комісію та держави-члени ЄС відповідальність за забезпечення включення ромів у зусилля з відновлення та відбудови.

ПОНОВЛЕННЯ РОМСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ДО 2030 РОКУ ТА ПРИЙНЯТТЯ ПЛАНУ ЗАХОДІВ З ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Ключовим документом, який окреслює зобов'язання України щодо забезпечення прав ромів, є Стратегія сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року (Ромська стратегія до 2030 року). У липні 2023 року дію Ромської стратегії до 2030 року було продовжено. У грудні 2023 року затверджено План заходів на 2024-2025 роки з реалізації Стратегії сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини в українському суспільстві, на період до 2030 року (План заходів). Однак ні Ромська стратегія до 2030 року, ні План заходів не забезпечують комплексного задоволення потреб ромів. Боротьбі з антициганізмом приділяється недостатньо уваги, хоча вона є ключовим зусиллям, яке дозволило б ромам відчувати себе невід'ємною частиною українського суспільства.

АДАПТАЦІЯ ДО РЕАЛІЙ ВІЙНИ

Тим не менш, ми хотіли б підкреслити, що Ромська стратегія не оновлювалася з моменту початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 році і не враховує весь спектр впливу війни на ромську громаду України. Наприклад, перед ромами постали нові виклики, пов'язані зі знищенням майна, на яке роми часто не мають правовстановлюючих документів через відсутність документів, що посвідчують особу, що не дає їм змоги вимагати компенсації. Багато ромів стали ВПО або біженцями і стикаються з упередженнями та дискримінацією, а також відсутністю доступу до житла, роботи та соціальних виплат. Дітям часто не вистачає електронних пристроїв для доступу до онлайн-навчання в школах. У Стратегії також нічого не сказано про потреби ромів, які зараз воюють у складі Збройних сил України, або ветеранів, які потребують психологічної підтримки, медичної реабілітації та соціальної реінтеграції. Крім того, хоча План дій ставить завдання поширювати позитивний наратив про ромів, які воюють у Збройних силах України та є волонтерами, в ньому не згадуються заходи щодо ВПО та біженців, хоча ці групи є одними з найбільш вразливих через втрату домівки та стабільного доходу.

ПРОГРЕС У РЕАЛІЗАЦІЇ РОМСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ТА ПЛАНУ ДІЙ

According to the National Roma Strategy, the State Service for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience (DESS) should publish a consolidated monitoring report on the implementation of the Strategy by the end of March 31. This will ensure greater transparency and accountability of state bodies in the implementation of the Roma Strategy by 2030.

Відповідно до Ромської стратегії до 2030 року, Державна служба у справах етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) повинна публікувати консолідований моніторинговий звіт про виконання Стратегії щороку до 31 березня. Це забезпечить більшу прозорість та підзвітність органів державної влади у виконанні Ромської стратегії до 2030 року.

In 2023, DESS, at the request of the NGO «ARCA», published a report on the implementation of the Strategy. The report lists measures that have been implemented to ensure the realization of the rights and opportunities of persons belonging to the Roma national minority in Ukraine. In the first report after the renewal of the Roma Strategy, DESS outlined measures that have been implemented for the realization of the tasks, specified in the Plan of measures. We welcome the efforts of DESS and other state bodies, involved in the implementation of the Roma Strategy. We would like to draw attention to some aspects that could be improved for a more complex realization of measures, foreseen in the Roma Strategy and the Plan of measures.

У 2023 році ДЕСС на запит ГО «АРКА» надала Звіт про виконання Стратегії сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року за заходи, проведені у 2023 році. У цьому першому звіті після поновлення дії Ромської стратегії ДЕСС окреслив заходи, які були здійснені для забезпечення реалізації завдань, визначених у Плані заходів. Ми вітаємо зусилля ДЕСС та інших державних органів, залучених до реалізації Ромської стратегії. Ми хотіли б звернути увагу на деякі аспекти, які можна було б покращити для більш комплексної реалізації заходів, передбачених Ромською стратегією та Планом дій.

First, measures for security, implemented within the Roma Strategy, and specifically the deployment of police patrols and police reaction groups closer to the places of permanent and temporary compact Roma residence, should be well-grounded in each specific case. The general grounding, mentioned in the report, and specifically «with the aim of ensuring systematic communication, control over the implementation and organization of preventive measures to prevent violations of the law», is insufficient. Strengthening police supervision of places of Roma residence may trigger in them a sense of insecurity and anxiety and lead to further marginalization and exclusion of Roma from Ukrainian society.

По-перше, заходи безпеки, які впроваджуються в рамках Ромської стратегії, а саме розміщення нарядів патрульної поліції та груп реагування поліції ближче до місць постійного та тимчасового компактного проживання ромів, мають бути обґрунтовані в кожному конкретно-му випадку. Загальне обґрунтування, наведене у Звіті, а саме «з метою здійснення системної комунікації, контролю за пересуванням та організацією превентивних заходів для запобігання вчиненню правопорушень», видається недостатнім. Посилення нагляду поліції за місцями проживання ромів може викликати у них почуття незахищеності та тривоги і призвести до подальшої маргіналізації та виключення ромів з українського суспільства.

Regarding the realization of Goal 3 of the Roma Strategy «Expansion of opportunities for access of persons belonging to the Roma national minority to quality education», there should be more targeted measures according to the Plan of measures. In the report, it is emphasized that «Roma children have the opportunity to obtain education and achieve comprehensive development in kindergartens, general education, professionally-technical establishments and use social protection, in connection with the fact that most Roma families are middle-class.» However, the report does not mention measures, which are implemented regarding Roma, who study in universities. At the same time, as this analytical note and other studies show, many Roma children suffer from lack of access to education during the COVID-19 quarantine, and with the start of full-scale war even more of them are deprived of the opportunity to continue education. Therefore, there is a problem of ensuring access of Roma children to offline, as well as online education and professionally-technical training. DESS and other state bodies should work on improving access of Roma children to education, in particular, with the help of various measures, listed in the Plan of measures.

Що стосується реалізації Цілі № 3 Ромської стратегії «Розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до якісної освіти», то тут слід вжити більш цілеспрямованих заходів відповідно до Плану дій. У звіті підкреслюється, що «діти ромів мають можливість здобувати освіту та отримувати всебічний розвиток у дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних закладах та користуватися соціальним захистом, в зв'язку з тим, що більшість ромських сімей є багатодітними.» Однак у доповіді не йдеться про заходи, що вживаються щодо ромів, які навчаються в університетах. Тим часом, як показує ця аналітична записка та інші дослідження, багато ромських дітей страждали від відсутності доступу до освіти під час карантину через COVID-19, а з початком повномасштабного вторгнення ще більше з них позбавлені можливості продовжувати навчання. Тому існує проблема забезпечення доступу ромських дітей до офлайн-, а також онлайн-освіти та професійно-технічного навчання. ДЕСС та інші органи державної влади повинні працювати над покращенням доступу ромських дітей до освіти, зокрема, за допомогою різноманітних заходів, перелічених у Плані дій.

Regarding Goal 4 of the Roma Strategy «Expansion of opportunities for access of persons belonging to the Roma national minority to services in the sphere of health care», the progress in implementation cannot be considered satisfactory, since measures, described in the report, are not targeted specifically at the Roma community. The aim of the Roma Strategy and the Plan of measures is to ensure that positive measures are targeted specifically at Roma, since they are often in a disadvantageous position for various reasons (marginalization, discrimination, low socio-economic status, illiteracy, lack of documents, etc.). Therefore, the Plan of measures provides for specific measures, which should be implemented to ensure that Roma have equal access to services and the opportunity to fully realize their rights and freedoms. The same applies to the first part of progress in implementation of Goal 5 of the Roma Strategy «Improvement of living conditions of persons belonging to the Roma national minority», which is too general and targeted at the population of Ukraine as a whole, and not at the Roma community in particular.

Щодо Цілі 4 Ромської стратегії «Розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до послуг у сфері охорони здоров'я», прогрес виконання не можна вважати задовільним, оскільки заходи, описані у звіті, не спрямовані саме на ромську громаду. Метою Ромської стратегії та Плану дій є забезпечення того, щоб позитивні заходи були спрямовані саме на ромів, оскільки наразі вони часто перебувають у несприятливому становищі з різних причин (маргіналізація, дискримінація, низький соціально-економічний статус, неписьменність, відсутність документів тощо). Тому План дій передбачає конкретні заходи, які мають бути реалізовані для того, щоб забезпечити ромам рівний доступ до послуг та можливість повною мірою реалізувати свої права і свободи. Те ж саме стосується і першої частини прогресу у виконанні Цілі 5 Ромської стратегії «Покращення якості умов життя осіб, які належать до ромської національної меншини», яка є занадто загальною і спрямована на населення України в цілому, а не на ромську громаду зокрема.

Finally, as DESS mentions in its report, regarding Goal 6 «Ensuring employment and raising the level of employment of persons belonging to the Roma national minority», some services for employment and professional orientation are available online, including for Roma (website of the State Service for Employment (DSE), internet platforms «Professional orientation and career development», «My profession: consulting network», websites of regional employment centers and professional-technical education centers DSE, Facebook pages and other online resources).

Нарешті, як зазначає ДЕСС у своєму Звіті, що стосується Цілі 6 «Забезпечення зайнятості та підвищення рівня працевлаштування осіб, які належать до ромської національної меншини», то деякі послуги з працевлаштування та профорієнтації доступні онлайн, у тому числі для ромів (сайт Державної служби зайнятості (ДСЗ), інтернет-платформи «Профорієнтація та розвиток кар'єри», «Моя професія: консультаційна мережа», вебсайти регіональних центрів зайнятості та центрів професійно-технічної освіти ДСЗ, Facebook-сторінки та інші онлайн-ресурси).

Однак багато ромів не мають доступу до Інтернету і не зможуть скористатися цими послугами служби зайнятості. Тому слід використовувати альтернативні засоби інформування про існування таких послуг для охоплення ромів, які можуть не мати мобільних телефонів, комп'ютерів або доступу до Інтернету. Крім того, у звіті також підкреслюється діяльність громадських організацій, таких як Ромський Жіночий Фонд «Чіріклі» та ГО «Асоціація ромських жінок "Голос Ромні"» у цій сфері, що є позитивною тенденцією. Однак державні органи повинні забезпечити, щоб вони, окрім громадянського суспільства, впроваджували на практиці ефективні заходи, спрямовані на реалізацію Ромської стратегії. Хоча ці заходи теоретично доступні для всього населення, включаючи ромів, ми підкреслюємо, що для реалізації Ромської стратегії до 2030 року та Плану дій до неї необхідні більш конкретні, адаптовані рішення з огляду на специфічні потреби ромів, а не лише загальні заходи, спрямовані на все населення України.

ПОВНА ВІДПОВІДНІСТЬ ДО РАМКОВОЇ ПРОГРАМИ ЄС ЩОДО РОМІВ

Національна стратегія щодо ромів також має бути повністю узгоджена з Ромським стратегічним рамковим документом Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020–2030 роки (Рамкова стратегія ЄС щодо ромів). Рамкова стратегія ЄС щодо ромів може стати чудовим джерелом натхнення для українського уряду, адже вона містить сім чітких цілей (боротьба з антициганізмом, зменшення бідності та соціальної ізоляції, сприяння участі, доступ до освіти, зайнятості, охорони здоров'я та житла), детальний портфель індикаторів (структурних, процесуальних та кінцевих), та керівні принципи для національних органів влади щодо планування та реалізації цілей, що є необхідним для того, щоб роми відчували себе менш маргіналізованими, були більш соціально та економічно захищеними та мали більше можливостей для самореалізації у суспільстві, яке базується на засадах рівності та поваги до людської гідності.

Для Європейської Комісії «боротьба з дискримінацією та антициганізмом має бути ключовою метою і наскрізним пріоритетом у кожній сфері політики», до яких відносяться освіта, зайнятість, охорона здоров'я та житло. В Україні роми продовжують зазнавати дискримінації та маргіналізації. Рівень антициганізму в українському суспільстві все ще надзвичайно високий, і боротьба з дискримінацією ромів, навіть під час війни, має бути пріоритетом для України. Проте екзистенційна загроза, яка постала перед Україною з початком повномасштабної російської агресії, змушує українську владу зміщувати фокус уваги на інші пріоритети, що цілком зрозуміло. Незважаючи на це, ромське громадянське суспільство закликає український уряд не полишати зусиль з розбудови більш інклюзивного суспільства в Україні та зробити все можливе для виділення достатніх ресурсів державним органам, відповідальним за реалізацію державної політики з питань інтеграції ромів в українське суспільство та боротьби з антициганізмом.

ЗАКОН ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (СПІЛЬНОТИ)

У 2023 році був прийнятий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», до якого згодом були внесені зміни, спрямовані на приведення цього закону у відповідність до рекомендацій Венеціанської комісії. Нещодавно прийнята Державна цільова національно-культурна програма «Єдність у розмаїтті», спрямована на реалізацію положень вищезазначеного Закону, містить комплекс заходів, які мають бути здійснені до 2034 року з метою задоволення потреб та сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяння зміцненню єдності українського суспільства.

³³ The EU Roma Strategic Framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030, European Commission, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/99cc0720-68c2-4300-854f-592bf21dceaf_en?filename=eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030.pdf.

³⁴ Annex II to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council "A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation", COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/65fcbff9-0e9d-4673-914b-615a16127b52_en?filename=portfolio_of_indicators_en.pdf.

³⁵ Annex I to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council "A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation", COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/01d77607-55ef-4536-b08c-394e6ac0f5b9_en?filename=guidelines_for_planning_and_implementing_national_roma_strategic_frameworks_en.pdf.

Хоча глобальні цілі програми є дуже амбітними, ми хотіли б підкреслити, що в документі «Завдання і заходи», який доповнює програму «Єдність у розмаїтті», перелічено лише чотири мови, що перебувають під загрозою зникнення, але не згадується ромська мова та чотири інші мови, що перебувають під загрозою зникнення. Водночас, 7 липня 2024 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову «Про затвердження переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення», в якій серед мов, що перебувають під загрозою зникнення, є і ромська мова. Ми вітаємо прийняття переліку мов, що перебувають під загрозою зникнення, та включення до нього ромської мови. Окрім збереження мови, в Програмі «Єдність у розмаїтті» та інших державних політиках, спрямованих на ромську громаду, має бути закріплено збереження багатой ромської культури шляхом реалізації конкретних культурних та освітніх проектів.

ПЛАН ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

План відновлення України (ПВУ), прийнятий у 2022 році, встановлює рамки для різних аспектів, на які слід звернути увагу в процесі відновлення України. У розділі «Етнічні питання та релігія», підготовленому робочою групою «Культура та інформаційна політика», роми згадуються в кількох контекстах: коли цитується Ромська стратегія, коли йдеться про необхідність забезпечення належного житла для ВПО шляхом створення модульного житла (оскільки багато ромів повідомляли про випадки дискримінації щодо їхнього доступу до притулків), про відсутність у ромських дітей технічної можливості отримати доступ до онлайн-освіти, а також про можливе розв'язання цієї проблеми шляхом трансформації публічних місць, таких як бібліотеки, у навчальне середовище для внутрішньо переміщених дітей.

Водночас ми хотіли б підкреслити, що потрібен більш ретельний і всебічний огляд потреб ромської громади, а План відновлення України має бути оновлений і включати заходи, спрямовані на ромів, у кожному з аспектів культурної та інформаційної політики, а також в інших сферах, таких як освіта і наука, охорона здоров'я, права людини, правосуддя; захист прав дітей та повернення дітей, тимчасово переміщених за кордон; соціальний захист; повернення громадян, тимчасово переміщених, зокрема за кордон, та їхня інтеграція в соціально-економічне життя; захист прав ветеранів, а також у сфері молоді та спорту. У кожній з цих сфер роми перебували в несприятливому становищі ще до повномасштабного вторгнення, а з початком війни їхнє становище значно погіршилося.

Ми сподіваємося, що за законодавчими змінами, деклараціями та запевненнями послідує ефективні дії. Ми хочемо бачити дії відповідно до зобов'язань, які взяла на себе українська влада, і готові співпрацювати з різними установами та відомствами, щоб сприяти підвищенню компетентності державних органів щодо потреб і конкретних проблем українських ромів. Ми також глибоко вдячні міжнародним партнерам України, які підтримують нашу країну в ці важкі часи і готові й надалі підтримувати Україну в її відновленні та реконструкції. У той час як Європейський Союз перебуває в процесі реалізації власної Рамкової стратегії щодо ромів, співпраця з Україною, у світлі процесу її вступу до ЄС, шляхом обміну досвідом, знаннями та фінансовою підтримкою, значно сприятиме досягненню кінцевої мети: суспільства рівності, яке неможливе, якщо роми продовжуватимуть залишатися сегрегованими, маргіналізованими, дискримінованими та соціально ізольованими.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Імператив забезпечення прав українських ромів має бути серед державних пріоритетів української влади. У той час, коли саме виживання України знаходиться під загрозою через

³⁶ Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the approval of the list of languages of national minorities (communities) and indigenous peoples of Ukraine, which are in danger of disappearing", June 7, 2024 No. 670, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-%D0%B-F#Text>.

³⁷ Draft Ukraine Recovery Plan Materials of the "Culture and information policy" working group, The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, July 2022, https://assets-global.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62d-817ce823c9a008db34a0d_Culture-and-information-policy.pdf, p. 124.

жорстоку російську агресію, влада повинна зробити все можливе для забезпечення прав ромів. Хоча за останній рік було проведено значну роботу з приведення українського законодавства та політичної бази у відповідність до вимог стандартів Європейського Союзу, ми очікуємо побачити результати відповідних заходів щодо захисту національних меншин в Україні, запобігання будь-яким формам расизму та забезпечення їхнього становища як невід'ємної частини України, їхнього соціально-економічного добробуту, а також збереження їхньої культурної спадщини.

Особливо це стосується українських ромів, які тривалий час страждають від антициганізму, маргіналізації та дискримінації, що робить їх особливо вразливими до загострення наслідків нинішньої війни. Нижче наведені ключові рекомендації, адресовані українській владі та міжнародним партнерам, що базуються на огляді ситуації українських ромів.

З іншого боку, українські роми від початку повномасштабного вторгнення продемонстрували свою відданість Україні та те, що вони вважають себе невід'ємною частиною України, борючись і вмираючи за вільну, демократичну та різноманітну Україну.

Українська влада високо оцінила внесок ромів, однак це має втілитися в конкретні дії, спрямовані на повну інтеграцію ромів як невід'ємної частини України.

РЕКОМЕНДАЦІЇ В РАМКАХ ПРОЦЕСУ ВІДНОВЛЕННЯ

- Інтереси та потреби ромів слід враховувати в усіх відповідних секторах, пов'язаних із відновленням. Це може охоплювати широке коло питань, починаючи від розгляду специфічної ситуації ромських ВПО та їхнього включення до житлових програм до інтеграції ромів у роботу силу для відновлення України та допомоги ромським дітям і жінкам у їхніх освітніх та кваліфікаційних прагненнях.
- Необхідно вирішувати "м'які" питання, такі як боротьба з антициганізмом, просування ромів як невід'ємної частини України та сприяння розвитку ромської культури в рамках реалізації плану відновлення України. Крім того, боротьба з антициганізмом має бути наскрізним питанням у всіх відповідних секторах.
- У світлі великої кількості ромів-військових та інших зусиль ромів, спрямованих на підтримку України проти російської агресії, українська влада повинна інформувати громадськість про внесок ромів і підкреслювати, що роми є невід'ємною частиною України.
- Роми-ветерани, інваліди війни та сім'ї загиблих солдатів повинні користуватися наявними програмами підтримки без дискримінації.

ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ВЛАДИ УКРАЇНИ

- Права та інтереси ромів мають бути враховані в усіх відповідних політиках. Необхідність боротьби з антициганізмом, який є першопричиною соціальної ізоляції та дискримінації, має бути підтверджена як основна мета дій держави.
- Політика повинна сприяти участі ромів у процесах прийняття рішень та структурах.
- Уряд повинен просувати позитивний наратив про ромів і сприймати їх як невід'ємну частину України. У цьому контексті необхідно провести інформаційно-просвітницьку кампанію, яка б спростовувала шкідливі стереотипи про ромів, звертала увагу на небезпеку мови ворожнечі та дискримінаційних практик, а також визнавала внесок українських ромів в оборону країни.
- Українській владі слід вивчати передовий досвід Європейського Союзу та його держав-членів, а також інших країн, щоб переконатися, що досвід і знання міжнародних партнерів сприяють ефективному впровадженню Національної стратегії щодо ромів до 2030 року.
- Зокрема, українській владі варто скористатися досвідом та передовими практиками країн, де проживає ромське населення, які нещодавно пережили війну, таких як Боснія і Герцеговина та Косово.

ОСНОВНІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

- Усі відповідні галузеві закони (наприклад, у сфері освіти, зайнятості, житлового будівництва та розвитку інфраструктури) повинні враховувати становище ромів.
- Права та інтереси українських ромів мають бути відображені в Плані відновлення України в усіх відповідних сферах політики та узгоджені з Ромською стратегією до 2030 року та Планом дій. Запропоновані цілі повинні виходити за рамки культурного самоствердження ромів і стосуватися всіх відповідних сфер політики.
- Необхідно розглянути можливість створення експертних груп з представників ромського громадянського суспільства та представників влади з питань включення ромів у процес відновлення. Заходи, передбачені Планом відновлення України, мають бути розроблені у тісній співпраці з ромськими активістами та експертами, мати конкретні терміни виконання та індикатори досягнення, а також бути узгодженими з положеннями Ромської стратегії до 2030.
- Ромів слід враховувати в усіх секторах, пов'язаних із відновленням. Це може охоплювати широке коло питань:
- Роми-ВПО повинні бути включені в програми житлової, медичної та іншої допомоги.
- У випадку програм розвитку міст, зруйнованих війною, або програм розвитку інфраструктури, райони проживання ромів мають бути включені до житлових програм планів відновлення. Оскільки антициганізм все ще залишається розповсюдженою проблемою в українському суспільстві, і існує ризик виключення ромів з житлових програм на підставі їхнього походження, влада повинна забезпечити, щоб роми брали участь у житлових проектах нарівні з іншими громадянами і мали такі ж права на отримання компенсацій.
- Одним з головних пріоритетів післявоєнної України є фізична відбудова України, для якої потрібні кваліфіковані працівники. Цей попит на робочу силу є можливістю для навчання та підвищення кваліфікації ромів, щоб вони були включені в процес відбудови. Зокрема, варто включити ромів у програму працевлаштування на засадах ДПП з частиною перекваліфікації, щоб розірвати порочне коло антициганізму та безробіття серед багатьох ромів (див. ПВУ 2022, Національна програма України № 5 «Поліпшення бізнес-середовища»; 5.12. Запуск ППП з працевлаштування з аспектом перекваліфікації (фізична та фінансова інфраструктура, співфінансування з роботодавцями); покриття програмою до 1 млн осіб).
- Варто розглянути можливість створення цільового професійного навчання для ромів з урахуванням потреб і проблем ВПО, жінок, ромів без вищої освіти та інших вразливих груп у громаді.
- Задовольнити потреби ромських дітей та молоді в освітньому процесі, забезпечивши їм безперебійний доступ до онлайн-навчання та, за необхідності, мобільних освітніх закладів і програм, щоб компенсувати прогалини в навчанні, спричинені пандемією COVID-19 та війною.
- Забезпечити навчання вчителів щодо протидії шкоді антициганізму та методів кращого задоволення специфічних потреб деяких ромських дітей, які виникли через системну дискримінацію та бідність.
- Необхідна спеціальна програма підтримки ромських жінок і дівчат, яка сприятиме їхній загальній інтеграції в українське суспільство, в тому числі на ринку праці. Необхідно також розширити можливості жінок-підприємців і включити питання жіночого підприємництва в окремі програми.
- Ромські бійці та ветерани повинні бути включені до Національної програми підтримки психічного здоров'я для забезпечення потреб людей, які постраждали від війни.
- У світлі великої кількості ромів-солдатів та інших зусиль ромів, спрямованих на підтримку України проти російської агресії, українська влада повинна інформувати громадськість про внесок ромів і підкреслювати, що роми є невід'ємною частиною України.
- До Плану відновлення України та відповідних сфер політики мають бути включені спеціальні

програми зі збереження ромської культурної спадщини в Україні, створення фізичної установи для її охорони та популяризації, надання підтримки культурним проектам, виставкам, архівам, включення ромської історії та мистецької освіти в школах та університетах, а також інші заходи для збереження та піднесення ромської культури. Збереження ромської мови також має бути включено до політичних заходів влади, особливо у світлі її включення до переліку мов, що перебувають під загрозою зникнення в Україні.

- У цьому контексті рекомендується, щоб впровадження нормативної бази, про яку йдеться у Державній цільовій програмі «Єдність у розмаїтті» щодо «розроблення порядку утворення та функціонування Центру національних меншин (спільнот)» здійснювалася для ромської національної спільноти та у тісній співпраці з ромським громадянським суспільством. Такі центри можуть бути створені при кожній обласній державній адміністрації (під час воєнного стану – обласній військово-цивільній адміністрації) за поданням громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України.
- Ромські репатріанти повинні отримати повну підтримку в їхній реінтеграції в українське суспільство.
- Багато ромів-ВПО страждають від дискримінації у доступі до житла та ринку праці, тому важливо забезпечити їм підтримку у доступі до житла, а також субсидії на програми перекваліфікації та додаткові субсидії на соціальну підтримку.
- Національна антидискримінаційна політика та закони повинні визнавати антициганізм як специфічну форму расизму та створювати структуру для контролю за ситуацією.
- Термін «мова ворожнечі» має бути чітко визначений, а механізм моніторингу має бути запроваджений, щоб контролюючі, регуляторні та правоохоронні органи могли вживати заходів протидії цьому небезпечному явищу.
- Національна антидискримінаційна політика та законодавство повинні забезпечити ефективний захист прав ромів. За цим мають слідувати навчальні програми з протидії та запобігання антициганізму, просування прав людини і меншин та антидискримінації для правоохоронних органів та інших державних служб на центральному, регіональному та місцевому рівнях, а також для інших організацій та установ.
- Політика щодо ринку праці, включаючи професійну підготовку, повинна повною мірою використовувати потенціал молодих ромів та інвестувати в їхнє навчання і подальше працевлаштування.
- Освітня політика має вирішити проблему неучасті багатьох ромів у шкільному навчанні через COVID-19 та повномасштабне вторгнення Росії. Необхідно розробити складну систему, яка включатиме заходи, що довели свою ефективність, такі як стипендії, наставники, асистенти вчителів або навчальні центри, а також забезпечення учнів пристроями та матеріалами.
- Влада повинна застосовувати міжсекторальний підхід до боротьби з дискримінацією ромських жінок і дівчат.
- Освітня політика повинна приділяти особливу увагу підтримці ромських дівчат і жінок у їхньому прагненні здобути освіту.
- Ромським жінкам необхідно надавати професійну підготовку та бізнес-тренінги для розвитку їхніх професійних та підприємницьких навичок.
- Сім'ям (в тому числі жінкам і дітям) ромів-військовослужбовців, які служать у Збройних силах України, необхідно надавати соціально-психологічну підтримку. Також необхідно звернути увагу на тих, хто вже став ветераном, надаючи їм всю необхідну медичну допомогу, включаючи психологічну підтримку.
- Історія ромської спільноти, особливо в контексті геноциду ромів в Україні, має бути включена до шкільної програми, представлена в підручниках і викладатися в школах.
- Ромську молодь слід заохочувати та залучати до лідерських програм як майбутніх пред-

ставників своєї громади у політичному та суспільному житті України, а також забезпечити їх включення у відповідні структури.

- Самоорганізації ромів повинні отримати політичне визнання та фінансову підтримку з боку влади.
- Влада повинна забезпечити, щоб у політиці та програмах для ВПО та репатріантів особлива увага приділялася ромам-ВПО та ромам-біженцям, які повертаються.
- Відповідні органи влади, що займаються відбудовою, повинні враховувати відсутність документів, що підтверджують право власності, та можливу відмову неромів включати ромів до житлових програм як перешкоди при плануванні та здійсненні відповідних заходів.
- Всі відповідні програми в рамках вступу України до Європейського Союзу повинні враховувати і ситуацію ромів.

ПОЛІТИКА ЩОДО РОМІВ В УКРАЇНІ

- Ромська стратегія до 2030 року має бути переглянута та оновлена, щоб повністю відповідати вимогам законодавства ЄС та Ромського стратегічного рамкового документа Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки.
- Ромська стратегія до 2030 року та План дій повинні ґрунтуватися на твердій прихильності до боротьби з антициганізмом та залучення ромів до цього процесу.
- Ромська стратегія повинна відображати передовий досвід Європейського Союзу та його держав-членів у впровадженні подібної політики.
- Відповідні національні основні політики повинні бути узгоджені з Ромською стратегією.
- Відповідно до рекомендацій, викладених у Підсумковому документі Форуму національних меншин в Україні, посилення інституційної спроможності ДЕСС необхідне для ефективної реалізації етнополітики, зокрема Ромської стратегії та Плану дій до неї, з метою вступу України до ЄС.
- Слід підтримувати і розвивати співпрацю між ромськими громадами та органами влади на всіх рівнях. Ромські посередники можуть відігравати вирішальну роль, і їхню позицію слід і надалі зміцнювати, а мережу посередників розширювати.
- Влада повинна забезпечити ромів документами, що посвідчують особу.
- Необхідно підтримувати правову допомогу ромам.
- Найкращі практики (наприклад, мобільні групи для відновлення документів або підтримка ромських адвокатів та сприяння доступу до правосуддя) мають бути перетворені на загальнонаціональні програми.
- Влада повинна приділяти першочергову увагу документуванню історій тих, хто пережив геноцид ромів, і надавати їм матеріальну та фінансову підтримку.
- На період воєнного часу органи влади повинні розглянути спеціальний План дій на період воєнного часу, враховуючи конкретні обставини в країні та специфічні проблеми, з якими стикаються багато ромів.
- Відповідно до вимог Європейської Комісії, викладених у Звіті «Україна 2023», Уряд України має забезпечити виділення достатніх технічних та матеріальних ресурсів для реалізації поточного Плану дій.
- Уряд України повинен активно шукати фінансову допомогу від міжнародної спільноти для забезпечення достатнього фінансування реалізації Ромської стратегії.
- Відповідним державним установам слід виділити достатні технічні та фінансові ресурси для реалізації політики у співпраці з ромським громадянським суспільством. Таким чином, вони

повинні використовувати передовий досвід інших країн.

- Ромські громадські організації повинні відігравати значущу роль у процесах прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, зокрема, у питаннях, що безпосередньо стосуються спільноти та реалізації Ромської стратегії. Влада та громадянське суспільство повинні регулярно здійснювати моніторинг реалізації стратегії.

РЕКОМЕНДАЦІЇ МІЖНАРОДНІЙ СПІЛЬНОТІ

- Міжнародна спільнота має підтримати зусилля з просування позитивного наративу про ромів та оцінити внесок ромів у захист України.
- Міжнародне співтовариство має підтримати уряд України та надати технічну і фінансову допомогу для реалізації політики і заходів, пов'язаних з ромами.
- Міжнародна спільнота повинна підтримувати українське ромське громадянське суспільство та надавати технічну і фінансову допомогу.
- Країни, які підтримують реалізацію Плану відновлення України, повинні забезпечити повне врахування прав та інтересів українських ромів.
- Європейський Союз повинен уважно стежити за виконанням Україною своїх зобов'язань щодо забезпечення прав ромів у рамках процесу вступу до ЄС і надавати їй підтримку.
- Країни, що приймають ромів-біженців з України, повинні розробити програми допомоги ромським біженцям, запропонувати мовні та навчальні курси, а також забезпечити відвідування дітьми шкіл. Вони також повинні ефективно розслідувати випадки можливої дискримінації ромів у доступі до пільг і допомоги, передбачених для біженців.
- Уряд Німеччини, який несе особливу історичну відповідальність, повинен підтримати українську владу та громадянське суспільство в їхній роботі з надання допомоги жертвам геноциду ромів та їхнім родинам, документування їхніх історій, а також збереження ромської культурної спадщини.
- Міжнародні організації, що займаються реконструкцією, повинні враховувати відсутність документів, що підтверджують право власності, та можливу відмову неромів включати ромів до житлових програм як перешкоди при плануванні та реалізації своєї діяльності.
- Відповідні програми для ВПО та репатріантів повинні приділяти особливу увагу ромським ВПО.
- Гуманітарні організації та волонтерські групи повинні повністю дотримуватися у своїй роботі підходу, заснованого на правах людини.
- Гуманітарні організації та волонтерські групи повинні проводити регулярні тренінги для своїх членів з питань недискримінації та специфіки роботи з ромською громадою. Кодекси поведінки цих організацій та груп повинні передбачати засудження будь-яких форм прояву антициганізму.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Штефан Мюллер, Наталі Томенко та Володимир Яковенко, Громади меншин та їх майбутнє в Україні. Кейс ромів у: Нова Східна Європа, квітень-травень 2024 р. № 3 LXI.
2. Офіційне відеозвернення Голови Верховної Ради України Руслана Стефанчука з нагоди Європейського дня пам'яті жертв Голокосту синті та ромів 2024 року, YouTube-канал «Європейський день пам'яті жертв Голокосту синті та ромів», опубліковане 2 серпня 2024 року, https://youtu.be/_XBA0S1Cw2o?si=OfIoKkDrRTVnyoA2.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 850 «Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року», прийняте 26 вересня 2023 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text>.
4. Проект Національного плану відновлення України, Національна рада з відновлення, липень 2022 року, https://cdn.prod.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf.
5. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 866 «Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав та можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року», прийняте 28 липня 2021 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.
6. Звіт «Україна 2023». Супровідний документ Повідомлення Комісії Європейському Парламенту, Раді, Європейському економічному і соціальному комітету та Комітету регіонів 2023 року про політику розширення ЄС, Європейська Комісія, SWD(2023) 699 final, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.
7. «Роми в умовах війни в Україні», Державна служба з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), 7 квітня 2023 року, <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/>.
8. «Соціальна згуртованість в Україні: Оцінка горизонтальних зв'язків за допомогою індексу Rescore 2023», Звіт, частина II, USAID, SeeD, ПРООН, 2024, https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_part-II_ukr.pdf.
9. «Міжетнічна обізнаність в Україні», Київський міжнародний інститут соціології, жовтень 2023 року, <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1&fbclid=IwAR07FixHssFV27E5Y7IUSIDWT3nH2Z85IJ47albRp6lQpN4WbYMDibXV5E8>.
10. «Поширення мови ворожнечі є одним з інструментів гібридної агресії Росії: Представник Уповноваженого Михайло Спасов виступив на конференції у Варшаві», Омбудсман України, 30 березня 2023 року, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/poshirennya-movi-vorozhnechi-odin-z-instrumentiv-gibridnoi-agresiyi-rosiyi-predstavnik-upovnovazhenogo-mihajlo-spasov-vistupiv-na-konferenciyi-u-varshavi.
11. «Доступ до ідентифікаційних документів для ромів в Україні: Необхідно докласти більше зусиль», Контактний пункт з питань ромів та синті Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДІПЛ), червень 2018 р., <https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/387185.pdf>.
12. «Становище ромських громад під час війни в Україні», Комплексний звіт про дослідження, ГО «Об'єднання ромських жінок "Голос Ромні"», травень-липень 2024 року, https://www.voicefromni.com.ua/uk/doslidzennia_needs.
13. «Боротьба за справедливе майбутнє. Вплив війни в Україні на ромів та уроки для післявоєнної відбудови», Ромський фонд для Європи, Звіт, березень 2024 року, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>.
14. «Особливості дистанційної освіти ромських дітей в умовах COVID-19», Ромська мережа раннього розвитку, 14 червня 2021 року, https://issuu.com/reyn-ukraine/docs/reyn_z_.
15. «Освіта ромських дітей в Україні під час війни. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження», Міжнародний фонд «Відродження», березень 2023 року, https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf.
16. «Участь у Третій конференції ромських жінок: "Захист прав ромських жінок під час війни в Україні"», Омбудсман України, 28 лютого 2024 року, https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini.
17. «Ідентичність, гендерні аспекти та традиції. Вивчення кейсів у ромських громадах», ГО «Об'єднання ромських жінок "Голос Ромні"», дослідження, проведене агенцією Vox Populi, 2024, https://www.voicefromni.com.ua/uk/doslidzennia_gbv.

18. «Становище ромських ВПО у воєнний час. Дослідження». Ромський Жіночий Фонд «Чіріклі», 2022, <https://chirikli.com.ua/zvit/stanovyshche-romiv-doslidzhennia/>.
19. «З досвіду реалізації міжнародних грантових програм Закарпатським обласним благодійним фондом "Благо"», Центр культур національних меншин Закарпаття, 15 лютого 2024 року, <http://centerkyltyr.pp.ua/2024/02/15/з-досвіду-реалізації-міжнародних-гра/>.
20. «"Скоротили з 2,6 млн до 600 тис. осіб": в Україні змінили правила допомоги переселенцям. Які результати?», Олександр Янковський, 14 квітня 2024 року, Радіо Свобода, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vyplaty-pereselentsyam-po-novomu/32904643.html>.
21. «Боротьба за справедливе майбутнє. Вплив війни в Україні на ромів та уроки для післявоєнної відбудови», Ромський фонд для Європи, Звіт, березень 2024 року, <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/34a6f2c4-7df3-4b5e-b8ed-150190e31d56.pdf>.
22. «Турбота про ромів, які пережили Голокост», Іванна Дерев'янка, Чорноморка, Архів номерів / 2021 / № 52-53 (22271-22272) четвер-субота 1-3 липня 2021. <https://chornomorka.com/archive/22271-22272/a-15232.html>.
23. Заява президента фон дер Ляєн, віце-президента Юрової та комісара Даллі напередодні Дня пам'яті жертв Голокосту ромів 2020 року. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0620&from=EN>.
24. «Права ромів в облозі. Моніторингові звіти за рік війни в Україні», Європейський центр з прав ромів, лютий 2023 року, https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/5475_file1_roma-rights-under-siege-monitoring-report-of-war-in-ukraine.pdf.
25. Мірґа-Войтович, Ельжбета, Талевич, Йоанна та Колачек, Малгожата, Права людини, потреби та дискримінація - ситуація ромських біженців з України в Польщі. 2022, <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/publication-about-the-situation-of-roma-refugees-from-ukraine-in-poland/>.
26. Melde- und Informationsstelle Antiziganismus (MIA) 2022. https://www.antiziganismus-melden.de/2022/07/01/melde-und-informationsstelle-antiziganismus-mia-verurteilt-die-diskriminierung-gefluechteter-ukrainischer-roma-roma-aus-der-ukraine-muessen-als-ukrainische-staatsbuerger_innen-behandelt-werden/
27. "A haboru utan Magyarorszagra érkezett Karpataljai Roma Csaladok Helyzete", Romaversitas Угорщина, Будапешт, 2022.
28. Штефан Мюллер, Роми і війна проти України в: Моніка Мокре / Марія Сікс-Хоенбалкен (ред.), У/видимість втечі. Зображення та наративи вимушеної міграції, Білефельд 2024.
29. «Інтерв'ю: Відновлення України має включати хоробру ромську меншину», bne Intellinews, Клер Наттал, 15 липня 2024 року, <https://www.intellinews.com/interview-ukraine-reconstruction-must-include-brave-roma-minority-331008/>.
30. Ромський стратегічний рамковий документ Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки, Європейська комісія, COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/99cc0720-68c2-4300-854f-592bf21dceaf_en?filename=eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030.pdf.
31. Додаток I до Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту та Ради «Союз рівності: Ромський стратегічний рамковий документ Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки», COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/65fcbff9-0e9d-4673-914b-615a16127b52_en?filename=portfolio_of_indicators_en.pdf.
32. Додаток II до Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту та Ради «Союз рівності: Ромський стратегічний рамковий документ Європейського Союзу для рівності, інклюзії та участі на 2020-2030 роки», COM(2020) 620 final, https://commission.europa.eu/document/download/01d77607-55ef-4536-b08c-394e6ac0f5b9_en?filename=guidelines_for_planning_and_implementing_national_roma_strategic_frameworks_en.pdf.
33. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення» від 7 червня 2024 р. № 670, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-%D0%BF#Text>.
34. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи "Культура та інформаційна політика", Національна рада з питань відновлення України від наслідків війни, липень 2022 року, https://assets-global.website-files.com/621f88db25fbf24758792dd8/62d817ce823c9a008db34a0d_Culture-and-information-policy.pdf, с. 124.

